

ОБЪЕДИНЕННЫЕ НАЦИИ
КЫРГЫЗСКАЯ РЕСПУБЛИКА

**Долбоор БУУнун Тынчтыкты куруу Фондусунун каржылоо колдоосу
менен ишке ашырылат**

Бирге жашаганга үйрөнөбүз:

**Мектеп окуучуларынын гендердик теңдик жана
басмырлоого жол бербөө тармагындагы негизги
компетентүүлүктөрүн калыптандыруу боюнча
методикалык колдонмо**

Бишкек-2020

**ФОНД
ПОДДЕРЖКИ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
ИНИЦИАТИВ**

Структура Организации Объединенных Наций
по вопросам гендерного равенства и
расширения прав и возможностей женщин

Бирге жашаганга үйрөнөбүз:

Мектеп окуучуларынын гендердик теңдик жана басмырлоого жол бербөө тармагындагы негизги компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу боюнча методикалык колдонмо

Бул документ 2020-жылдын, 19-майда Кыргыз билим берүү академиясынын Окумуштуулар кеңешинде каралаган, жактырылган жана басып чыгарууга сунушталган.

Методикалык колдонмо «Окуу-методикалык комплекстерди басмырлоого каршы жана гендердик экспертизаны өткөрүүнүн методологиясынын» негизинде жана социалдык тармактардагы окуу китептери тууралуу эксперттик корутундуларга ылайык иштелип **«Мектеп билим берүүсүндөгү гендердик теңдик жана басмырлоого жол бербөө»** окуу модулуна кошумча болуп эсептелет. Колдонмо ««Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых», «Адам жана коом» предметтерин 7-8-класстарда окуткан мугалимдерге, ошондой эле квалификацияны жогорулатуу институттарынын адистерине арналат.

Колдонмо Билим берүү демилгелерин колдоо фондунун төмөнкү эксперттери тарабынан иштелип чыкты п.и.к. Н.А. Багдасарова, т.и.к. Л.Г.Ставская, М.К. Азимова, Т.А. Матохина, долбоордун пилоттук муниципалитеттеринин: Бишкек шаары (Свердлов, Ленин райондору), Ош шаары (МТУ Амир-Тимур, Сулайман-Тоо, Керме-Тоо), Алляанаров (Араван район), Кара-Суу (Карасуу району), Ноокат жана Гулистан (Ноокат району), Жалал-Абад, Сузак (Сузак район), Кызыл-Кыя шаары, Сары-Булак (Түп району), Угут (Ак-Талаа району), Кара-Буура (Кара-Буура району) мугалимдеринин арасында апробацияланды жана алардын сунуштарынын негизинде кайрадан иштелип чыкты.

Методикалык колдонмо БУУнун Тынчтыкты куруу Фонду тарабынан каржылаган «Коомчулук туруктуу тынчтык үчүн» долбоорунун алкагында иштелип чыкты.

Долбоор Кыргыз Республикасындагы БУУнун Тынчтыкты куруу Фондунун артыкчылыктар планынын курамдык бөлүгү болуп эсептелет жана ЮНИСЕФ, ЮНФПА жана «БУУ-аялдар» Структурасы мамлекеттик уюмдар жана жарандык коомдун уюмдары менен кызматташуу аркылуу ишке ашырылат.

Мазмуну

Киришүү	4
1-бап. Гендердик теңдик жана басмырлоого жол бербөө тармагындагы негизги компетенттүүлүктөргө ылайык сабактын максатын жана билим берүү натыйжаларын аныктоо	6
2-бап. Гендердик теңдик жана басмырлоого каршы экспертизанын негизинде окуу-методикалык комплекстердин (ОМК) мүнөздөмөсү	16
3-бап. Окуучулардын гендердик теңдик жана басмырлоого жол бербөө тармагындагы негизги компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү методикасы.....	28
«Адам жана коом» предмети боюнча сабактардагы билим берүү процессине гендердик теңдик, социалдык инклюзия жана басмырлоого жол бербөө принциптерин камтууга мисалдар	31
4-бап. Гендердик укук жана басмырлоого жол бербөө тармагындагы окуучулардын жетишкендиктерин баалоо	61
Сөздүк (гlossарий)	68
1-тиркеме. Гендердик теңдик жана социалдык камтууну алдыга жылдыруу үчүн 21 негизги компетенттүүлүк	72
2-тиркеме. Максат коюунун үстүнөн иштөө процесси	74
Адабияттар.....	75

Киришүү

Аталган методикалык колдонмо «Мектеп билим берүүсүндөгү гендердик теңдик жана басмырлоого жол бербөө» окуу модулуна кошумча материал болуп эсептелет, анда гендердик теңдик жана социалдык айырмачылыктарга карата заманбап мамилелер, Кыргыз Республикасынын адам укуктары жана гендердик теңдикти камсыз кылуу боюнча эл аралык жана улуттук милдеттенмелери, мындан тышкары гендердик билим, социалдык инклюзия жана адам укуктары тармагындагы негизги компетенттүүлүктөр каралат.

Аталган колдонмонун милдети – «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» жана «Адам жана коом» предметтеринин сабактарында жаңы мамилени кантип билим берүү процессине интеграциялоону түшүндүрүү. «Окуу-методикалык комплекстерин басмырлоого каршы жана гендердик экспертизадан өткөрүүнүн методологиясынын» негизинде эки колдонмо иштелип чыгып, анда гендердик теңдик жана социалдык инклюзия маселелерин камтууну талап кылган тармактар белгиленди: 1) билим берүү натыйжалары 2) билим берүүнүн мазмуну, 3) методдор жана технологиялар, 4) мектеп чөйрөсү, 5) мектептин ченемдик (нормативдик) мейкиндиги. Колдонмо окуучуларды окутууну уюштуруунун негизги формасы сабак менен түздөн-түз байланышкан биринчи үч тармакка кенен токтолот. Бирок, колдонмонун сунуштарын коопсуз жана ачык мектеп чөйрөсүн түзүүдө, мектеп коомчулугунун мүчөлөрү ортосундагы өз ара аракеттенүү эрежелерин иштеп чыгууда эске алуу зарыл.

Биринчи бап гендердик теңдик жана басмырлоого жол бербөө тармагындагы негизги компетенттүүлүктөргө ылайык күтүлүүчү натыйжаларды долбоорлоо технологиясын сунуштайт.

Экинчи бап бул тармактагы «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» жана «Адам жана коом» окуу китептеринин мазмунундагы көйгөйлөр жана гендердик жана басмырлоого каршы экспертизанын сунуштары менен тааныштырат.

Үчүнчү бап «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» жана «Адам жана коом» сабактарына окуучулардын инклюзия, теңдик жана толеранттуулук баалуулуктарын калыптандырууга түрткү берүүчү иштөөнүн активдүү формаларын сунуштайт.

Төртүнчү бапта окуучулардын негизги компетенттүүлүктөрүнүн калыптануу даражаларын баалоо мамилелери баяндалган.

Тиркемеге сөздүк (глоссарий) жана негизги компетенттүүлүктөрдүн тизмеси киргизилген.

Адабияттардын тизмеси аталган колдонмону даярдоодо авторлор пайдаланган документтер менен тааныштырат.

Колдонмо БУУнун Тынчтыкты куруу Фонду каржылаган «Коомчулук туруктуу тынчтык үчүн» долбоорунун алкагында Билим берүү демилгелерин колдоо Фондунун адистери тарабынан иштелип чыкты.

Бул долбоор Кыргыз Республикасындагы БУУнун Тынчтыкты куруу Фондусунун артыкчылыктар планынын курамдык бөлүгү болуп эсептелет жана ЮНИСЕФ, ЮНФПА жана «БУУ-аялдар» Структурасы мамлекеттик уюмдар жана жарандык коомдун уюмдары менен кызматташуу аркылуу ишке ашырылат.

**1-бап. Гендердик теңдик жана басмырлоого жол бербөө тармагындагы негизги
компетенттүүлүктөргө ылайык сабактын максатын жана билим берүү натыйжаларын
аныктоо**

Окуу материалдарын басмырлоого жол бербөө жана гендердик экспертиза өткөрүүнүн алкагында Кыргыз Республикасында тең укуктуу жана толеранттуу коомду курууга түрткү бере турган негизги компетенттүүлүктөр иштелип чыкты. Аталган компетенттүүлүктөрдү өнүктүрүүдө социалдык тармактагы мектеп предметтери («Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых», жана «Адам жана коом»), ошондой эле аталган предметтер менен байланышкан класстык жана долбоордук иштердин практикасы өзгөчө ролду ойнойт.

Негизги компетенттүүлүктөр инсандын деңгээлинде баалуулуктар жана жүрүм-турумду аныктай турган интегралдык билим берүү натыйжалары болуп эсептелет. Абдан конкреттүү билим берүү натыйжаларын камтуу аркылуу ар бир сабак үчүн планын иштеп чыгуу менен ушул сыяктуу жалпы жоболорду жетекчиликке алуу оор экендиги шексиз. Андай болсо, сабакты пландаштыруунун алкагында негизги компетенттүүлүктөрдүн билим берүүчү натыйжаларын аныктоо боюнча өзүңдө педагогикалык билгичтикти кантип өнүктүрүүгө болот?

Бул үчүн ар түрдүү технологиялар бар жана ар бир мугалим жыйынтыгында ал үчүн өзүнүн жеке стратегиясын иштеп чыгат. Ошол эле учурда ар бир мугалимге ыңгайлуу форматта аталган көндүмдү өнүктүрүүгө жардам бере турган зарыл кадамдарды белгилөөгө болот.

Албетте, сунушталган негизги компетенттүүлүктөргө багыт алуу менен кээ бир темаларды жөн гана окуп-үйрөнүү керек. Мисалы, «Адам жана коом» предмети боюнча «Адилеттүү коом» (5-класс), «Адамдын биосоциалдык табияты» (6-класс), «Чыр-чатактар, акыл-эстүү компромисс, башкаларды түшүнө билүү» (7-класс), «Адам укуктарынын жалпы декларациясы» (8-класс), «Эркек жана аял коомдо жана үй-бүлөдө» (9-класс) ж.б. сыяктуу темалар. Башка темалар бир караганда аталган компетенттүүлүктөр менен азыраак даражада байланышы бар болушу мүмкүн. Бирок, адатта көп түрдүүлүк, теңдик, гендердик ролдорду бөлүштүрүү маселелеринин тиги же бул аспектиери социалдык тармактагы предметтердин бардык темасында орун алган.

«Адам жана коом» предмети боюнча программа менен иштөө «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» боюнча программа менен иштөөгө салыштырмалуу өзгөчө ыңгайлуу, анткени мугалимдин гендердик теңдик жана социалдык инклюзия боюнча

материалдары менен кайсы бир темаларды кошумчаласа жана өз алдынча пландаштырса боло тургандай резервдик сааттары бар. Мисал үчүн окуу программаларынын төмөнкү үзүндүлөрүн карап чыгууга болот.

1-мисал.

«Адам жана коом» окуу программасы, 7-класс

I. АДАМ

1-тема. Адамдын мүмкүнчүлүктөрү (1с)

Таланттын пайда болушу жана анын келечекке тийгизген таасири. Тарбиялоо жана адамдын өзүн өзү тарбиялоосу. Адамдын керектөөлөрү жана кызыкчылыктары. Адамдын материалдык жана рухий кызыкчылыктары. Мүнөздүн калыптанышы. Адамдын турмуштук көз карашы .

1-кадам:Негизги компетенттүүлүктөрдүн жыйындысы менен темаларды салыштыруу

Бул бөлүмдө сөз болуп жаткан негизги компетенттүүлүктөрдүн толук тизмесин «Гендердик теңдик жана социалдык камтуу тармагындагы негизги компетенттүүлүктөр» аттуу 2-тиркемеден окугула (бул колдонмонун 71-бети).

1.1.Негизги компетенттүүлүктөрдү бөлүп көрсөтүү

Бир караганда берилген тема гендер жана теңдик маселелери менен түздөн-түз байланыштуу эмес, бирок негизги компетенттүүлүктөрдүн тизмесин карасак, анда биринчи тематикалык блок баалуулуктарга жана жүрүм-турумга багытталган башка бир катар компетенттүүлүктөр жана биринчи тематикалык блок менен ушул өз ара байланышты байкаса болот.

Негизги компетенттүүлүктөрдүн тематикалык блоктору

I.Көп түрдүүлүктү калыптандыруудагы социалдык факторлордун биринчи даражадагы ролу:

- а. Жыныстык айырмачылыктагы биологиялык жана социалдык факторлордун ортосундагы айырманы түшүнүү жана түшүндүрүү.
- б. Этномаданий көп түрдүүлүктүн социалдык факторлордун башкы жана негизги ролун түшүнүү жана түшүндүрүү.
- в. Гендердик роль деген эмне экендигин билүү жана гендердик ролдордун калыптанышындагы социалдык жана экономикалык факторлордун маанисин бөлүп көрсөтүү.
- г. Майыптуулуктун медициналык жана социалдык моделин айырмалоо, жеке жана

коомдук өнүгүү үчүн чөйрөнүн маанисин түшүнүү жана түшүндүрүү.

IV.Теңсиздик жана басмырлоонун келип чыгышындагы стереотиптердин жана жаңылыш көз караштардын ролу:

а. Топтун алдындагы адамдын индивидуалдуу/жеке мүнөздөмөсүнүн артыкчылыгын таануу, адамдарга жана социалдык кубулуштарга карата өзүнүн жеке мамилесин баалай билүү жана сынчыл талдай билүү.

V.Теңдик жана басмырлоого жол бербөө баалуулуктары:

а. Теңдик жана басмырлоого жол бербөө баалуулуктарын таануу.

б. Адам укуктарынын ченемдерин жана баалуулуктарын, көп түрдүүлүктү, социалдык инклюзия, гендердик теңдик, диний толеранттуулук жана турмуштун бардык тармагында басмырлоого жол бербөөнү алдыга жылдырган жүрүм-турумду практика жүзүндө көрсөтүү.

1.2. Аталган тема жана негизги компетенттүүлүктөр менен кантип байланыша турганын түшүндүрүү

Талант ишмердүүлүктө гана өнүгөт – бул сабактын жүрүшүндө өздөштүрүлө турган маанилүү корутунду. Окуучуларга эң бир таланттуу дасыккан пианист өмүрүндө бир да жолу пианино ойноп көрбөсө, же музыканы окубаса, эч качан өзүнүн таланты тууралуу билбей калышы мүмкүндүгү жөнүндө ойлонуусун сунуштагыла. Балдар менен талкуулай турган башка суроо: компьютерди ойлоп чыгышканга чейин таланттуу программисттер эмне менен алек болушкан? Мына ушул кыскача талкуунун жыйынтыгы ар кандай жөндөмдүүлүктөрдү (бул искусство, илим, өнөр же кесиптик ишмердүүлүк болобу маанилүү эмес) өнүктүрүүдө башкы ролду социалдык факторлор ойной тургандыгын окуучулар тарабынан түшүнүүсүнө алып келет:

- 1) чөйрө (кызыккан ата-энелер, педагогдор, достор жана курчаган башка чөйрө);
- 2) мүмкүнчүлүктөр (шарттардын, инструменттин, музыкалык мектептин, спорт секцияларынын ж.б. болушу);
- 3) адам өзү киргизген эмгек жана аракетчилдик.

Табигый дээр айрым бир көндүмдөрдү бирөө тезирээк, башкалар жайыраак өздөштүрө турганын, башкасынан чымырканган аракети, дагы башкадан азыраак чымырканууну талап кыла турганынан көрүнөт, бирок жыйынтыгында чеберчиликтин белгилүү бир деңгээлинде табигый дээрдin даражасы бардык тармакта түшүмдүү ишмердүүлүк үчүн олуттуу мааниге ээ болуусун токтотот – кызыгуу жана салынган эмгек гана мааниге ээ болуп калат.

Бул факторлорду талкуулоо менен, майып балдардын көйгөйүн, алардын жашоодогу ийгилиги ден-соолугуна байланыштуу көйгөйгө эмес, чөйрөгө канчалык байланыштуу экендигин талкууга камтууга болот.

Жөндөмдүүлүктү өнүктүрүү программада көрсөтүлгөн керектөөлөр темасы менен тыгыз байланышкан: чөйрө жана индивиддин табигый дээри эле эмес, анын керектөөсү жана кызыкчылыктары өзүн өзү өнүктүрүү үчүн олуттуу мааниге ээ.

Инсандын өнүгүүсү өспүрүмдүн жынысы менен кантип байланыша турганын талкуулоо дагы маанилүү – эркек балдар менен кыздар бир эле секцияга же ийримге барышабы же ар башкага барышабы? Бул алардын тандоосу менен кантип байланышта? Бул адилеттүүбү?

Мүнөздүн калыптанышы жыныска байланыштуу болобу? Адамдын чынчылдыгы, кайраттуулугу, жардамга даяр болуусу адамдын жынысынан көз карандыбы? Жыныстан дагы эмне конкреттүү көз каранды? Мына ушул сыяктууларды этномаданий өзгөчөлүктөргө байланыштуу да талкуулоого болот. Мүнөздүн калыптанышы адамдын этникалык белгисинен көз карандыбы? Сабактын жыйынтыгында окуучулар ушул суроолорго жооп алышы керек: адамдын инсандык сапаттары жынысынан жана этникасынан эмес, өзүнөн көз каранды.

Мына ушунтип, сабактын билим берүүчү натыйжалары биринчи тематикалык блоктун негизги компетенттүүлүктөрүн калыптандырууга, ошондой эле теңдик жана басмырлоого жол бербөө баалуулуктарына таасирин тийгизет.

2-кадам: Таанып-билүү деңгээлинде билим берүүчүлүк натыйжаларын аныктоонун үстүндө иштөө

Таанып-билүү деңгээлинде сабактын максатын аныктоо өзүнө белгилүү бир түшүнүктөрдү өздөштүрүүнү же принциптерди, мыйзамченемдүүлүктөрдү түшүнүүнү камтыйт. Бул учурда иш төмөнкү түшүнүктөр менен жүргүзүлөт: табигый дээр, жөндөмдүүлүктөр, чөйрө, мүмкүнчүлүктөр, өзүн өзү тарбиялоо жана өнүктүрүү. Керектөөлөр жана кызыгуулар сыяктуу түшүнүктөр да кайсы бир деңгээлде каралат. Окуучулар түшүнө турган негизги мыйзамченемдүүлүк – бул өспүрүмдүн өнүгүү жана өзүн өзү өнүктүрүүсүндөгү социалдык факторлордун башкы ролу. Ошондо таанып-билүү натыйжаларын төмөнкүдөй формулировкаласа болот:

- 1) түшүнүктөр жөнүндө маалыматы бар: табигый дээр, жөндөмдүүлүк, чөйрө, мүмкүнчүлүк, өзүн өзү тарбиялоо жана өнүктүрүү;

- 2) табигый дээрди белгилүү бир социалдык шартта жөндөмдүүлүктүн өнүгүүсүнөн айырмалай алат;
- 3) жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүүдөгү индивиддин керектөөлөрү жана кызыгууларынын ролун түшүнөт;
- 4) гендердик роль жана этномаданий чөйрөнү камтуу менен табигый дээрге карата жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүүдө социалдык факторлордун башкы ролун түшүндүрө алат.

3-кадам: Баалуулук-эмоционалдык деңгээлинде сабактын натыйжаларын аныктоонун үстүндө иштөө

Бул деңгээлде натыйжаларды аныктоо үчүн сабакта өздөштүрүлө турган башкы баалуулуктарды жана мамилелерди бөлүп алуу зарыл. Алардын бардыгы саналып өтүлгөн компетенттүүлүктөрдө берилген, бирок бийик даражада 20-компетенттүүлүктө көбүрөөк көрсөтүлгөн: *теңдик жана басмырлоого жол бербөө баалуулуктарын таануу*. Баалуулук-эмоционалдык деңгээлинде натыйжаларды аныктоо таануу, бөлүү, сезүү ж.б. сыяктуу этиштерди колдонуу менен байланышкан. Сунушталган темаларды талдоодо окуучуларда аялдар менен эркектердин кызыкчылыктары бирдей боло турганын, ал коомдун күтүүлөрү менен дайыма эле дал келе бербей турганы жөнүндө позитивдүү жана эмоционалдуу мамилелери калыптанышы керек. Мисалы, аял илимге кызыгышы мүмкүн, ал эми эркек көп убактысын үй-бүлө, балдарды тарбиялоо менен өткөрөт.

17-компетенттүүлүккө көңүл буруу маанилүү: *Топтун алдындагы адамдын индивидуалдуу/жеке мүнөздөмөлөрүнүн артыкчылыгын таануу, адамдарга жана социалдык кубулуштарга карата өзүнүн жеке мамилесин баалай алуу жана сынчыл талдай билүү*. Ошого жараша класстын түшүнүгү калыптанат, адамдын турмуштук көз карашы – бул анын жеке тандоосу, ал жыныстык, этникалык тиешелүүлүгүнөн, майыптуулугунун бар болушунан ж.б. көз каранды эмес.

Сабактын эмоционалдык маанилүү натыйжаларына адатта, атайын уюштурулган көнүгүү, ролдук оюндар, талаш-тартыштар аркылуу жетүүгө болот, анда балдар жана өспүрүмдөр өзүн башка адамдын ордуна коюшуп, алардын тажрыйбасын жарым – жартылай башынан өткөрүшүп, окшош сезимдерин туя билишет. Бул сынчыл ой жүгүртүүдө чоң роль ойногон эмпатия жана рефлексияны өнүктүрүү үчүн абдан маанилүү, ал баалуулуктар жана интеллект бири-биринен көз карандысыз өз алдынча калыптанбайт, тескерисинче бири-бири менен тыгыз байланыштуу дегенди билдирет. Кошо кайгырууга үйрөнбөгөн адамдар кырдаалды ылайыктуу талдай алышпайт, башка адамдардын жүрүм-

турумдарын болжолдой алышпайт, ал өз учурунда түшүнбөстүккө, чыр-чатакка алып келет.

Күтүлүүчү натыйжалардын төмөнкүдөй туюнтулушун сунуштаса болот:

- 1) эркек жана аялдар, ар кайсы топтордун өкүлдөрү үчүн тең жөндөмдүүлүгүн тааныйт;
- 2) өздөштүрүлгөн теманын алкагында ар кайсы адамдарга карата тең мамилени туура көрөт;
- 3) өзүнүн жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүгү жок адамдарга аёо сезимин башынан өткөрөт.

4-кадам: Сабактын белгилүү бир натыйжаларын практика жүзүндө аныктоонун үстүндө иштөө

Берилген натыйжалар материалды өздөштүрүүнү тастыктаган жана 21-компетенттүүлүктө чагылдырылган практикалык көндүмдөрдү камтыйт. Адам укуктарынын ченемдерин жана баалуулуктарын, көп түрдүүлүктү, социалдык инклюзия, гендердик теңдик, диний толеранттуулук жана турмуштун бардык тармагында басмырлоого жол бербөөгө өбөлгө болуучу жүрүм-турумду практика жүзүндө көрсөтүү. Практикалык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө биринчи кезекте окутуунун методдору жана ыкмалары, сабакта чөйрөнү уюштуруу камтылышы керек.

Практикалык деңгээлде натыйжаларды төмөнкүдөй туюнтууга болот:

- 1) адамды кемсинтүүчү сөздөргө көңүл бурат жана туура баасын бере алат;
- 2) биргелешип иштөөдө башка окуучуларды урматтоону иш жүзүндө көрсөтөт;
- 3) кандайдыр бир кыйынчылыкка туш болгон жолдошторуна эмпатиясын билдирет.

2-мисал.

«Кыргызстандын тарыхы жана дүйнөлүк тарых» окуу программасы, 8-класс (жумасына 2 саат, жылына 36 саат).

1. Кыргызстан XIX кылымдын биринчи жарымында. 2 саат. Аймагы жана калкы. Кыргыз уруулары жана алардын жайгашуусу. Чарбачылык, социалдык түзүлүш, административдик-саясий түзүлүш. Түштүк Кыргызстандын Кокон хандыгы тарабынан басып алынышынын аякталышы. Өлкөнүн түндүгүндө Кокон хандыгынын бийлигинин орношу. Кыргыз-орус элчилик мамилелери.

8-класста бериле турган өзгөчө олуттуу маселелердин бири (жана башка темалар) – бул Мамлекеттик программа жана окуу китептеринин толугу менен дал келбеши. Мындай учурларда мугалим үчүн башкы документ болуп окуу китеби эмес, программа эсептелет, демек теманы өздөштүрүү үчүн окуу китебин зарылдыгына жараша көлөмдө пайдалануу

сунушталат. Бул учурда окуу китебинин 3 параграфы программада 2 саат бөлүнгөн темага арналган.

1-кадам: Негизги компетенттүүлүктөрдүн жыйындысы менен темаларды салыштыруу

(№2-тиркемени караңыз «Гендердик теңсиздик жана социалдык камтуу тармагындагы 21-негизги компетенттүүлүктөр»).

1.2. Негизги компетенттүүлүктөрдү бөлүп көрсөтүү

Өздөштүрүлө турган тема үчүн маанилүү төмөнкү негизги компетенттүүлүктөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот (дагы башкалар сыяктуу «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» сабагында): **Негизги компетенттүүлүктөрдүн тематикалык блоктору**

II.Көп түрдүүлүктүн калыптанышындагы тарыхтын ролу

2.1.Тарыхый мүнөздү жана гендердик ролдордун өзгөрүлмөлүүлүгүн түшүнүү жана түшүндүрүү.

2.2. Азыркы мамлекеттердин, улуттардын жана этномаданий топтордун тарыхый мүнөзүн түшүнүү жана түшүндүрүү.

III.Теңсиздиктин орун алышынын тарыхый жана социалдык мүнөзү

3.1.Экономикалык, саясий жана социалдык тармактардагы аялдар жана эркектердин ортосундагы структуралык теңсиздиктин калыптанышындагы гендердик ролдун катышын талдай билүү.

3.2. Ааламдык, аймактык жана локалдык деңгээлде структуралык теңсиздиктин калыптанышындагы тарыхый шарттардын ролун талдай билүү.

3.3. Айрым топтордун стигматизациясын камтуу менен аялуу топтордун калыптанышындагы социалдык факторлордун табиятын түшүнүү.

3.4. Басмырлоого жакын социалдык топторду бөлүп көрсөтүү жана талдай билүү.

IV. Теңсиздик жана басмырлоонун келип чыгышындагы стереотиптердин жана жаңылыш көз караштардын ролу

4.2. Ар кандай этномаданий, социалдык, диний топтордун өкүлдөрүнүн дарегине айтылган стереотиптүү сөздөрдү бөлүп көрсөтүү жана талдай билүү.

1.2. Бул тема жана негизги компетенттүүлүктөр кантип байланышта экендигин түшүндүрүү

Берилген тема Борбордук Азиядагы ири мамлекеттердин келип чыгышы жана ушул мамлекеттер менен чоң империялардын ортосундагы атаандаштыктын өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Ушул сыяктуу мамлекеттердин бири Кокон хандыгы. Алар территориялар, каржы, материалдык байлык сыяктуу олуттуу ресурстарга гана эмес, билимдүү бюрократия, аскер жетекчилери, окушкан куруучулар сыяктуу адамдык

дараметке ээ болушкан. Мындай мамлекеттер жаңы жерлерге чеп салышып, аларды аскер гарнизондору аркылуу көзөмөлдөп турууга аракет жасашкан. Мына ошентип, Бишкек жана Кыргызстандын жана жалпы аймактын азыркы шаарлары пайда болгон. Шаарларда жана чептерде билим берүү, кол өнөрчүлүк, соода өнүккөн. Ал жерлерде адамдар ыңгайлуураак жана камсыздуу жашашкан. Андыктан, теңсиздиктин чек арасы мамлекеттик борборлорго жакын шаарлардын тургундары жана бийлик, административдик жана аскер ресурстарын бөлүштүрүүдөн алыс жайгашкан көчмөндөрдү камтуу менен айыл тургундары ортосунда өткөн. Ошондой эле теңсиздиктин өнүгүшүнө отурукташкан жана көчмөн жашоо образы таасирин тийгизген. Малы аз көчмөндөр шаар жана чептерге жакын отурукташып, ири жер ээлөөчүлөрдүн көз карандылыгында болуу менен жерди ижарага алууга жана дыйканчылык менен алектенүүгө мажбур болушкан.

Мындан тышкары, Кокон хандыгы ири этномаданий көп түрдүүлүгү менен айырмаланган. Ошентсе да урууларга бытыранды болуусу аларга башкалардын көзөмөлүнө туруштук берүүсүнө жолтоо болгон. Мына ушундай шарттарда көптөгөн элдер ири мамлекеттерден – Падышалык Россия же Цинь-манчжур империясынан коргоо издешкен. Мамлекеттер аралык байланыштарды түзүүдө жаңы рынокторду ээлөөгө жана жүктөрдүн коопсуз кыймылына кызыкдар болгон соодагерлер маанилүү роль ойношкон. Буга мисал болуп кыргыз урууларынын Россия империясы менен элчилик байланыштарын түзүүсү эсептелинет.

Ошондой эле уруулардын өзүлөрүнүн ичинде жеткиликтүү жеке менчигине ээ жана бай жана манаптардан көз каранды болгон адамдар ортосунда теңсиздик бар болгон. Аялдар да көп учурда товар же алмаштыруу предметинин ролунда болушкан. Нике куруу калың алууга, таасирдүү үй-бүлөлөр менен туугандык байланышта болууга ж.б. мүмкүндүк берген.

Мына ушунтип, бул татаал тарыхый мезгилдин мисалында окуучулардын негизги компетенттүүлүктөрүн өнүктүрсө болот. Мисалы, ошол учурда аймактарда жайгашкан этникалык топтор аталышы бирдей болгону менен бүгүнкү жашоочулардан айырмаланышат. Мурунку мезгил менен салыштырмалуу үй-бүлөдө жана чарба турмушунда аялдардын ролу өзгөрдү. Жерге ээлик кылуу тармагындагы мамилелердин өнүгүшүнөн улам теңсиздик келип чыккан, ал дагы тарыхый мүнөзгө ээ.

2-кадам: Таанып билүү деңгээлинде негизги натыйжаларды аныктоонун үстүндө иштөө

Теманы окуп-үйрөнүүгө бөлүнгөн 2 сааттын ичинде түшүнүктөр, окуялар жана алардын ортосундагы байланыштарды аныктоого туура келет. Аларга төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: аскер гарнизону бар чеп, ыдыраган кыргыз урууларынын ичиндеги теңсиздик жана иерархия, аялдардын үй-бүлөдөгү, чарбадагы жана кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүндөгү ролу. Жашоонун көчмөн образы жана үй-бүлөлүк-уруулук мамиле менен өсүп бараткан жеке менчик жана теңсиздик жашырылганы менен кантип байланышкандыгын түшүнүү маанилүү (мисалы, бай тууганына жалданып иштөөнү «ашар» катары кабылданышы мүмкүн эле, бирок, көпчүлүгүндө бул тилектештикти билдирбестен эксплуатация катары болгон). Чарбада жана үй бүлөдө аялдар кандай роль ойношкон, эркектер кандай? Экономика жана эл аралык байланыштардын өнүгүшүндө соодагерлер жана соода кандай роль ойногон?

Бүгүн биз ошол эле этнонимдер (кыргыздар, өзбектер, тажиктер) менен атай алган көптөгөн этникалык топтор өзгөргөн курамы жана жашоо образы боюнча таптакыр башка болгон жана изилдеген мезгилде ылдам өзгөрүшкөн. Башка топтор, мисалы кыпчактар азыркы учурда өзүнчө аталыш жана уруу жана урукту уюштуруунун жолу катары дээрлик жок болуп кетти. 19-кылымдын башында жашаган көпчүлүк адамдар бүгүнкү күндө Чүй, Фергана өрөөнүн, Ысык-Көл, Нарын, Талас ж.б. камтуу менен Борбордук Азия аймагында жашаган этникалык топтордун ата-бабасы болуп эсептелиши мүмкүн.

Ошондой эле аймакта кантип мамлекеттүүлүк өнүккөнүн жана кантип ири империялар өзүлөрүнүн кошуналарынан көз каранды болгон адамдардын келечегин аныктоо менен майда мамлекеттер ортосундагы карама-каршылыкты жеңишкендигин, белгилеп кетүү маанилүү.

Отурукташкан жана көчмөн жашоо образынын калыптанышы, шаарга, билим берүүгө, аскер жана диний карьерага жеткиликтүүлүк коомдун катмарлануусуна өтө чоң таасирин тийгизген. Мындан башка маанилүү фактор болуп айрым үй-бүлөлөргө жерге жеке менчиктин бекитилип берилиши, чек аралардын пайда болушу, алардын алкагында киреше жана салыктын көзөмөлгө алынышы эсептелет.

Бул тема үчүн төмөнкү билим берүүчү натыйжаларды пландаштырууга болот:

- 1) кыргыз урууларынын кошуна мамлекеттерден жана чоң империялардан көз карандылыгын түшүнүшөт;
- 2) ар түрдүү территориялардын теңсиз өнүгүүсү үчүн шаар жана чептердин бар болушун жана ролун талдай алышат;

- 3) теңсиздиктин кулач жайышы, жерге жеке менчиктин бекемделишинин ортосундагы байланышты түшүндүрө алат, кыргыз урууларынын арасындагы көз карандылык иерархиясы тууралуу билишет;
- 4) отурукташкан жана көчмөн калктын артыкчылыгын жана көйгөйүн, алардын ортосундагы кызматташуу жана атаандаштыктын мүнөзүн түшүнүшөт;
- 5) уруулук тилектештиктин салттуу типтерин бай туугандары тарабынан кедейлерди эксплуатациялоодон айырмалай алышат;
- 6) аймактын экономикалык эле эмес, саясий өнүгүшүндөгү сооданын ролун түшүнүшөт;
- 7) экономикалык жана саясий алмашуунун өзгөрүлмөлүү шартында аялдар менен эркектердин ролдорунун өзгөрүшүн иликтей алышат.

3-кадам: Баалуулук-эмоционалдык деңгээлде сабактын натыйжаларын аныктоонун үстүндө иштөө

Аталган теманы өздөштүрүүдөгү маанилүү корутундулардын бири болуп тышкы күчтөрдүн таасиринин астында жана көз карандылыкта Борбордук Азиянын бардык элдери башынан кечирген оор кырдаалды түшүнүшү эсептелинет. Азыркы мамлекеттер кабылган кырдаал тарыхый жактан калыптанган. Ар кандай факторлордун таасири астында жана 19 кылымдын башындагы шарттарда бир дагы эл артыкчылыкка ээ болгон эмес жана башкалардын эзүүчү боло алган эмес. Теңсиздик таптык мүнөзгө ээ болгон, ал отурукташкан элдерден ачык көрүнгөн мүнөзгө ээ болгон, ал эми көчмөндөрдө өсүп жаткан теңсиздикти жашырыш үчүн туугандык жана уруулук тилектештиктин көптөгөн ыкмалары пайдаланган. Борбордук Азиянын бардык элдерине толеранттуу жана тең мамиле баалуулук деңгээлдеги сабактын натыйжаларынын бири болуп саналат.

Натыйжалар төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

- 1) ар кандай аймак жана жерлердин тургундарына тең мамиле жасайт, анткени алардын жашоо шарттары ортосундагы айырмачылык тарыхый калыптанганын түшүнөт;
- 2) аялдардын көз каранды абалына жана калктын башка кемсинтилген топторуна карата эмпатиясын билдирет.

4-кадам: Практикалык деңгээлде натыйжаларды аныктоонун үстүндө иштөө

Практикалык деңгээлде маанилүү натыйжалар болуп, алар калыптанган тарыхый шарттарды эске албоо менен, стереотиптүү мүнөздөлгөн ар түрдүү топтор жөнүндө айтылган сөздөргө сезимталдык менен мамиле кылуу эсептелинет. Мисалы, шаар

тургундары айыл аймагында жашагандарга кемсинтип сүйлөшүү мүмкүн же азыркы Кыргызстандын территориясында төрөлгөн айрым кыргыз этникасындагы адамдар азыркы Тажикистандан чыккандарды «чыныгы эмес кыргыздар» катары эсептеши мүмкүн. Ушул сыяктуу сөздөр туура эмес катары каралып, окуучулар тарабынан сын айтылышы керек. Практикалык натыйжалар төмөнкүдөй болушу мүмкүн:

- 1) Борбордук Азияда жашаган социалдык жана этникалык топтордун, ошондой эле улуттардын дарегине айтышкан туура эмес сөздөргө сезимталдуулугун билдирет;
- 2) ар кандай этномаданий, социалдык, диний жана башка топторго кызыгуусун көрсөтөт жана урматтоосун билдире алат.

Үч деңгээлде сабактын натыйжасын аныктоо эң алгач, материалды берүү үчүн өтө натыйжалуу метод, ыкмаларды тандоо үчүн зарыл. Материалдын өзү ар кандай булактардан алынышы мүмкүн. Көп учурда жөн гана окуу китеби жетиштүү болот. Максатка таянуу менен окуучуларга маалыматты бере турган форманы ойлоп табуу маанилүү: – талаш-тартыш, топтук иш, оюндар, долбоордук ишмердүүлүк же башка интерактивдүү өз ара аракеттенүү жолдору.

2-бап. Гендердик теңдик жана басмырлоого каршы экспертизанын негизинде окуу-методикалык комплекстердин (ОМК) мүнөздөмөсү

«Коомчулук туруктуу тынчтык үчүн» долбоорунун алкагында Кыргызстанда алгач ирет окуу китептерин, анын ичинде азыркы учурда мектептерге келип түшкөн социалдык тармактагы «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых», «Адам жана коом» окуу китептери гендердик жана басмырлоого каршы экспертизадан өткөрүлдү.

Экспертиза Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин буйрутмасы менен «Окуу-методикалык комплекстерди басмырлоого каршы жана гендердик экспертизадан өткөрүү методологиясына (УМК)» ылайык өткөрүлдү.

Берилген бапта аталган документтин негизги жоболору жана сунуштары пайдаланылды.

Гендердик теңдик жана социалдык инклюзия тармагындагы экспертизанын негизинде ОМКнын маалыматтарынын илимий мүнөзүн жана социомаданий айырмачылыктар жөнүндө заманбап билимдерин эске алган жалпы чен-өлчөмдөр жатат.

Гендердик теңдик жана социалдык инклюзия тармагындагы жалпы чен-өлчөмдөр:

- 1) Адам жана адам коому биологиялык эволюция эмес тарыхтын мыйзамдары боюнча өнүгөт, ошол эле учурда адамдын айлана-чөйрө менен өз ара аракеттенүүсү жана

тар табигый факторлорунун натыйжасында эмес, социалдык өз ара аракеттенүү процессинде калыптанат;

2) ар кандай этномаданий топтордун адамдарынын ортосундагы айырмачылык алар калыптанган социалдык жана тарыхый шарттарга жараша болот;

3) ар кандай демографиялык категориялардагы, социалдык, маданий жана диний топтордогу адамдардын ортосундагы теңсиздик коомдук жана экономикалык мамилелердин түзүлүшүнөн көз каранды болот жана заманбап кырдаалга таасирин тийгизе алган белгилүү тарыхый кырдаалда калыптанат (оторчулук, аймактык эмгектин бөлүнүшү, гендердик стереотиптер сыяктуу факторлорду камтуу менен ж.б.).

Жалпы чен-өлчөмдөрүнө ылайык ОМКнын мазмунуна жана анын визуалдык коштоосуна баа берүү үчүн көрсөткүчтөр иштелип чыккан. Алардын саны тогуз жана алар нейтралдуу мүнөздө. ОМКны гендердик теңдик жана социалдык инклюзия суроосун баалоо боюнча корутундулар жалпы бардык материал жана ар бир параграфтын (бап, бөлүк ж.б.). деңгээлинде көрсөткүчтөрдүн тең салмактуулукка талдоонун жыйынтыгы боюнча жасалат.

Гендердик теңдик жана социалдык инклюзия тармагында тарых жана «Адам жана коом» предмети боюнча ОМКны жалпылап талдоо

«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых», «Адам жана коом» предметтери боюнча ОМКны талдоо мазмуну, материалды берүү логикасы жана визуалдык коштоосу, көп учурларда терс стереотиптерди, адамдарды жынысы, расасы, тили, майыптыгы, этникалык тиешелүүлүгү, диний ишеними, курагы, саясий же башка ынанымдары, билими, мүлкү же башка абалына карата теги, ошондой эле башка шарттары боюнча түз жана кыйыр басмырлоого түрткү болбогон жоболорду жана иллюстрацияларды камтыйт, бирок гендердик теңдик, адам укуктары, социалдык инклюзия жана басмырлоого жол бербөө идеяларын алдыга жылдыруу үчүн кошумчаларга жана өзгөртүүлөргө муктаж.

1-көрсөткүч. Текстте гендер/жынысты репрезентациялоо

«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» жана «Адам жана коом» боюнча ОМКалардын экспертизасы коомдун турмушунда аялдардын ролу тууралуу маалыматтын жетишсиздигин белгилейт. Көп учурда визуалдык материалдар улуу курактагы эркектерди чагылдырат. Тарых боюнча окуу китептеринде эң жакшы дегенде тиги же бул мезгилдеги аялдардын коомдук турмушка катышуусун тастыктаган сандар келтирет, бирок кенен берилген кырдаалдар, мисалдар, аялдардын портреттик мүнөздөмөлөрү жок. Аялдардан: Жанна д'Арк, Курманжан Датка, Роза Отунбаева гана берилген.

Сунуштар:

Аялдардын/эркектердин ысымдарынын саны ар бир жыныс үчүн - 50%дан тең болушу керек. Көнүгүүлөргө кошулган же окуу жана талкуу үчүн сунушталган тексттер жана иллюстрацияларда каармандардын жынысы боюнча – 50 % ар бир жыныска берилиш керек. Тилдик формалар (этиштер, атоочтуктар ж.б.) аял, эркек жынысына 50% тең салмакта берилиш зарыл. Мисалы, жынысты белгилөө үчүн зат атоочту пайдалануу мүмкүн болбогон учурда этиштер же аталыштар колдонулса болот: «Дарыгер оорулууну кабыл алды», «Офицер Мария» ж.б.

Башка жыныстагы реалдуу тарыхый инсандын «унутулуп» калышына, алар тууралуу аз айтыла тургандыгына, же таптакыр эстен чыгарылган учураларына көңүл буруу маанилүү.

2-көрсөткүч. Гендердик мүнөздөмөлөр

«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых», боюнча окуу китебинде гендердик мүнөздөмөгө тиешелүү жана талдоого ылайык маалыматтар жетишсиз. Бардык тарых «эркектер» менен калыптанган (саясат, экономика, маданият). Бир эле сөз менен эстөө аркылуу коомдун өнүгүүсү тууралуу бүтүн сүрөттү алуу мүмкүн эмес. «Адам жана коом» боюнча окуу китебинде мүнөздүн эркектик (маскулиндик) жана аялдык (феминдик) белгилерине байланыштуу стереотиптүү тексттер жана иллюстрациялар берилген (кыздар эмоционалдуу, жумшак, ал эми эркек балдар акылдуу, кээде агрессивдүү).

Сунуштар:

Адамдын жынысынан эмес, инсандыгынан көз каранды болгон психологиялык белгилер жана жүрүм-турум реакцияларынын көп түрдүүлүгү тууралуу түшүнүктөрдү жаратуу үчүн, ар бир жыныска мисал келтирүүдө салттуу эмес жана стереотиптүү эмес репрезентациялар 50%да берилиши ылайыктуу.

3-көрсөткүч. Үй-бүлөлүк ролдорду жана милдеттерди бөлүштүрүү

«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» боюнча окуу китептеринде үй-бүлөлүк ролдорду бөлүштүрүү тууралуу маалыматтар дээрлик кездешпейт, балдар, өспүрүмдөр тууралуу айрым учурларда гана эске алышат. «Адам жана коом» окуу китебинде үй-бүлө тууралуу текстте да, иллюстративдик материалда да орунсуз маалымат берилип, анда бардык стереотиптер орун алган: эркек – үй-бүлөнүн кожоюну, каражат тапкыч, энеге үй тиричилигиндеги иштер жүктөлгөн, балдарды багуу, көп балалуулук культу ж.б. Теңдикти көздөгөн маалыматтар жетишсиз же так эмес, калп коннотация менен берилген. Мисалы: «Дүйнөлүк деңгээлдеги өнөр-жайдын өсүшү, аялдардын билиминин жогорулашы,

коомдук иштерге тыгыз тартылышы үй-бүлөдөгү аял менен эркектин ортосундагы атаандаштыкты, карама-каршы турууну жаратууда. Бул ажырашкан үй-бүлөлөрдүн, никенин бузулушунун санынын өсүшүнө алып келет» (окуу китебинен). Жогоруда айтылгандарга ылайык «аялдардын билим деңгээлинин жогорулашы жана эмгек рыногундагы макамы, башкача айтканда, анын эмансипациясы, нике мамилелеринин кыйрашына алып келет» (эксперттик корутундудан).

Сунуштар:

Үй-бүлөлүк ролдорду жана милдеттерди баяндоодо (тамак жасоо, жыйноо, кир жуу, жаныбарларды багуу, отун даярдоо, тамак-аш, суу алып келүү ж.б.) адаттагы жана салттуу эмес үй-бүлөлүк ролдор (үйгө жардам берип аткан эркектер, чечим кабыл алуучу аялдар ж.б.) 50% - 50% болуп берилиш ылайыктуу.

Үй-бүлө мүчөлөрүнүн сүрөттөрү стереотиптүү үй-бүлөлүк ролдорду бекемдебеши керек: апасы жана кызы үйдү жыйноо менен алектенүүдө, атасы же газета окуп жатат же телевизор көрүп жатат, же балдары менен ремонт кылып жатат. Бир эле ишмердүүлүктө эркек балдар дагы, кыздар дагы катышса жакшы. Андан сырткары, окуу китептеринде (өзгөчө башталгыч мектеп үчүн) көпчүлүгүндө чоң ата жана чоң апанын сүрөттөрү кездешет, алар дагы стереотиптүү мүнөздө. Чоң ата жана чоң апа айыл жергесинде көрсөтүлөт: чоң апа токуп жатат, чоң ата небересин атка миндирип жатат.

Муундарды айыл жана шаардык жашоого бекемдөөнүн, ошондой эле улуу муунду активдүү жана коомдук жашоого тартылган кылып көрсөтүүнүн кереги жок, себеби көпчүлүк окуучулардын чоң ата, чоң апасы формалдуу пенсияга чыгышса дагы иштеп жаткандар бар.

4-көрсөткүч. Социалдык ролдорду бөлүштүрүү

Жалпысынан «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых», жана «Адам жана коом» окуу китептеринде социалдык ролдор өсүштө, жетишерлик кенен каралат, бирок мисалдар негизинен белгилүү эркектерди эске алуу менен байланыштуу. Окуу китептеринде болжол менен эркектердин сүрөттөрү аялдарга караганда 9-10 эсе жогору. Анан калса эркектер көбүнчө үлгайып калган куракта берилет. «Адам жана коом» боюнча ОМКда кыздар жана эркек балдарга тандоо үчүн көбүрөөк же азыраак жеткиликтүүлүк менен ар кандай ролдор ыйгарылган – кыздар мушташа албайт, өзүнө лидердик ролду ала албайт ж.б.

Өзгөчө башталгыч мектеп үчүн кээ бир окуу китептеринде айылдык боз үй жана аттар менен пейзаждар заманбап техника, имараттар, транспорт жана керек болсо мектеп жашоосун чагылдырган иллюстрациялардын саны боюнча көбүрөөк.

Сунуштар:

Аталган стереотиптер орун албашына көңүл буруу керек. Бул өзгөчө балдардын өнүгүүсү үчүн маанилүү, анткени зордук-зомбулук менен байланышкан жүрүм-турумдун делинквенттик¹ жана агрессивдүү формаларын, «идеалдуу эркектик» образды жаратат, же булар кадыресе көрүнөт.

Иллюстрацияларда ар түрдүү мейкиндиктердин тең салмактуулугу чагылдырылышы керек: шаардык, айылдык, өндүрүштүк, үйдүк, жаратылыш ландшафты ж.б. Окуучуларда Кыргызстанда жана дүйнө жүзүндө бар болгон ар түрдүү чөйрөлөр жөнүндө визуалдык түшүнүк калыптанышы керек.

5-көрсөткүч. Кесиптер же алектенген иштер

Кесиптер же алектенүү тармактары тууралуу «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых», жана «Адам жана коом» окуу китебинде динамикалуу берилет, бирок мисалдар белгилүү эркектерди сүрөттөө жана алардын сүрөттөрүн берүү менен чектелет. Башка иллюстративдик материалдарын киргизүү стереотиптерди гана бекемдейт: рулда, ат үстүндө, тактыда эркекти гана көрүүгө болот, ал эми тигүү машинасы, дүкөндө кол араба менен – аялдар; ширеткич же бурагыч - эркек бала, суу куйгуч же пол жуугуч - кыздар ж.б. Ушул сыяктуу стереотиптер эмгек рыногундагы жана ар кандай кесиптерге жеткиликтүүлүктө тең салмаксыздыкка алып келет.

Сунуштар:

Эркек жынысынын өкүлдөрү алектенген кесип же иштерди баяндоо/ тартууда ушул кесиптеги аялдарды баяндоо/тартуу менен кошумчалоо керек же аялдар жана эркектердин бир эле ишти биргелешип аткарып жаткан сүрөтүнө алмаштыруу жакшыраак. Ишмердүүлүктүн салттуу жана салтуу эмес түрлөрү менен алектенген кыздар/аялдар жана балдар/эркектердин сүрөтүн киргизүү зарыл.

6-көрсөткүч. Этникалык топторду репрезентациялоо

«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых», жана «Адам жана коом» окуу китептеринде Кыргызстандын өнүгүшүндөгү ар кандай этникалык топтордун ролдору

¹Делинквенттүүлүк (лат. delinquens (delinquentis) – чектен чыгуу) – укуктук жана адеп-ахлактык ченемдер менен байланышкан чектен чыккан жүрүм-турумдун түрлөрүн туюндура турган криминологияга тиешелүү термин. Тар мааниде – кылмыштуулук түшүнүгүнүн синоними.

тууралуу маалыматтар жетишсиз, айрым гана учурларда берилет. «Салттарды баяндоодо негизинен кыргыз салты гана берилип, көп улуттуу маданият толук эмес, үзүндүлүү гана берилет. Кыргыздардын дагы жана башка топтордун дагы салттары «маданий мурас» катары берилип, азыркы мезгил менен кантип байланыштырылганы түшүнүксүз» (эксперттик корутундудан). «Окуу китебинде салттуу улуттук кийимдерди кийген адамдардын сүрөттөрү берилет, бирок көп учурда бул кыргыздардын улуттук кийими гана» (эксперттик корутундудан).

«Адам жана коом» окуу китебинде берилген терминдер жана түшүнүктөргө көңүл буруу зарыл. Мисал катары, төмөнкү аныктама: «Этнос – адамдардын тилдик, аймактык, экономикалык жана маданиятында байкалган психологиялык жалпылыкка ээ туруктуу жана чоң тобу» талаштуу болуп эсептелет, анткени азыркы убакта жогоруда берилген белгилердин бири да иштебейт. Кыргыз Республикасында болжол менен Кыргызстанды өзүнүн мекени деп эсептеген 80 этникалык топ жашайт.

Сунуштар:

Этникалык көпчүлүктүн өкүлдөрүн эске алуу жана баяндоонун саны кыргыздардын салттуу маданияты менен айкалышкан символдор, предметтер (боз үй, комуздар, калпактар ж.б.) башка өлкөлөрдүн жана дүйнө аймактардын жашоочуларын камтуу менен башка этникалык топторду жана маданияттарды баяндоонун саны менен, тең салмакта берилиш зарыл. Болжолдуу айкалыш: 70% – 30%.

Бир дагы топ «алдыңкы»/«жогору» өнүгүү стадиясында тургандай, жогорку моралдык стандарттар жана маданий ченемдерге ээ сыяктуу таанылбашы керек. Бул этникалык көпчүлүккө дагы таандык, ошондой эле өзгөчө Европа мамлекеттери, АКШ, Россия, Япония ж.б. аракеттенген «улуу ага» моделине багытталган баяндоолор дагы тиешелүү.

Салттуу маданият, ар түрдүү элдердин өзгөчөлүгү (балалайка, тебетей, элечек ж.б.) менен ассоциаланган этникалык азчылыктын өкүлдөрүн же башка өлкөлөрдүн жана элдердин, аттардын, символдордун жана предметтердин сүрөттөрү, шилтемелери үстөмдүк кылбашы керек. Башка маданияттардын жана топтордун өкүлдөрүнүн көпчүлүгүндө окшош иштер менен алектенген же окшош көйгөйлөрдү чечкен иретинде эле берилиши ылайыктуу.

7-көрсөткүч. Аялуу топтордун репрезентациясы

«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых», жана «Адам жана коом» окуу китептеринде аялуу топтордогу адамдар, майып балдар/чоңдордун көйгөйлөрү, өзгөчө

билим алуу муктаждыгы бар балдар тууралуу маалыматтар жетишсиз, көбүнчө майыптуулуктун медициналык модели гана, ар кандай параметрлер боюнча ченемге туура келбегендер гана берилет (мисалы, ден-соолугу боюнча).

Миграциялык көйгөйлөргө жана анын инсан аралык мамилелерге тийгизген таасирине аз көңүл бурулат. «Адам турмушуна мамлекеттик жана коомдук институттардын ролу жетишсиз чагылдырылат, окуучулар ойлонушу керек болгон жеке жана коомдук тандоо маселеси коюлбайт. Экономикалык теңсиздик көйгөйүн чечүү дагы жеке жоопкерчиликтин жана «кыргыздардын салты катары болгон кайрымдуулуктун» эсебинен чечүү сунушталат» (эксперттик корутундудан).

Балдар жана кенже курактагылар негизинен авторитетке баш ийүүчү катары, өзүнүн көз карашын коргоого мүмкүнчүлүгү (же эрки) жок катары баяндалат/сүрөттөлөт.

Сунуштар:

Майыптуулуктун социалдык моделин сунуштоо керек, ал майып балдарга/чоңдорго активдүү турмуш көз карашын карманууга жардам берген коомдун бардык мүчөлөрүнө социалдык жана физикалык чөйрөнү ылайыкташтырууну жана камтууну болжолдойт.

Улгайган адамдарды колдоого муктаж катары жана өлкөнүн өнүгүшүнө өзүнүн салымын кошкон коомдун ишке жөндөмдүү жана жигердүү мүчөлөрү катары сүрөттөө жана эскертүү 50% – 50% катнашында теңделиши керек.

Балдарды кам көрүү жана уга турган объект катары баяндоо/сүрөттөө (ал тургай эң кичинекейлерди) берилген материалдардын 15 % ынан ашпашы керек. Балдар ар бир коомчулуктун жигердүү жана жоопкерчиликтүү мүчөлөрү болуп эсептелишет, алардын көз караштары урматталат, ал эми жөндөмдүүлүктөрү жана белгилүү бир милдетти аткарууга каалоолору колдоого, сыйлоого алынат.

8-көрсөткүч. Басмырлоо жана теңсиздик

Берилген көрсөткүч боюнча «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» окуу китептерине дагы жана «Адам жана коом» окуу китептерине дагы айтылган эскертүүлөрдүн саны көп. Экспертиза окуу китептеринде айрым кубулуштардын жана окуялардын субъективдүү баа берүүсү менен акталбаган эмоционалдык боёлгон сүйлөмдөр орун алганын белгилеген.

«Адилеттүүлүк идеясы теңдик идеясы менен эч кандай байланышта эмес. Адилеттүү коом «адилеттүү жетекчилерден» көз каранды сыяктуу идея берилет. Адилеттүүлүк идеясы жеке наркка байланышат, бул таптакыр орунсуз. Коом жана мамлекеттик

институттардын ролу баяндалган эмес. Коом менен мамлекет кантип теңдик жана басмырлоого жол бербөөнү камсыздай турганы белгисиз» (эксперттик корутундудан).

Каршылашуу тили беделди кемсинте турган, ал тургай бир караганда мындай көрүнбөсө да (мисалы, «кавказ улутунун адамы» сүйлөмү), же кырдаалдын контекстине тиешеси жок адамдардын расалык тиешелүүлүгүнө шилтеме терс коннотацияны камтыйт.

Топтун өзүнүн өкүлдөрү тарабынан колдобогон жана дал келбеген топтордун туура эмес аталышы дагы орунсуз болуп саналат (мисалы, АКШда негр эмес, «афроамерикалык» деген сөздү колдонуу, Европада цыган эмес, «рома эли» деп жазуу кабыл алынган, Кыргызстанда орус тилинде «киргиз» эмес, «кыргыз» деп жазуу кабыл алынган). Андан тышкары, көп жүз жыл мурда тиги же бул жерде жашаган элге карата топтордун заманбап аталышы дагы орунсуз болуп эсептелет. Мисалы, жөн гана «гректер» дебестен «байыркы гректер» же «Афинанын тургундары», же «уйгурлар» эмес «уйгур каганатынын өкүлдөрү», ж.б. деп жазуу орундуу. Айрым учурда окуу китептеринде зарылчылыгы жок эле диний булактарга же фактылык маалымат катары шилтеме берилет. Мисалы, Ной жана анын уулдарына чейин Санжыраны изилдесе болот же диний мүнөздөгү накыл-баян берилген учурлар кездешет.

Сунуштар:

Окуу китептеринин тексттерин баяндоону өзүн актабаган субъективдүү ой жүгүртүүлөргө жол бербеген окуу-илимий стилге которуу зарыл, окуу китептерине камтылган терминдердин, түшүнүктөрдүн аныктамасын коомдук билимдер тармагындагы, илимдин заманбап жетишкендиктерине ылайык келтирүү.

Теңсиздикти баяндоо анын келип чыгышын түшүндүрүү менен коштолушу зарыл – географиялык же тарыхый шарттар. Мисалы, европа өлкөлөрүнүн бийик өнүгүшү башка континенттерди көп жылдап оторчулукта кармоосу менен байланыштуу. Гендердик теңсиздик аялдардын көпчүлүгүнүн каалоо жана аракеттерине көз каранды болбостон өнүгүү шарттары, тарбиялоо жана билим алууга жеткиликтүүлүк менен шартталат. Мигранттардын үй-бүлөлөрү жергиликтүү тургундарга караганда, материалдык жактан болбосо да, жаңы шарттарга ыңгайлашуу жагынан ж.б. алдын ала татаал кырдаалда.

Текстте кыздарга жана аялдарга карата басмырлоо кантип баяндалып жатканына көңүл буруу зарыл. Нормалдашуу, ушул сыяктуу басмырлоону актоого жол бербөө зарыл.

«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» жана «Адам жана коом» окуу китептеринде узакка созулган гендердик теңсиздик жана басмырлоого жетиштүү көңүл

бурулбайт, тарыхый баа берилбейт, кандай факторлордон улам аялдардын абалы жакшырганын жана позитивдүү өзгөрүүлөр болгону белгиленбейт.

Гендердик, үй-бүлөлүк зордук-зомбулукту, курмандыкты виктимизациялоо эч убакта кадыресе кабыл алуу актоо же романтизациялоого жол берилбеши зарыл.² Тигил же бул түрдө гендердик, үй-бүлөлүк зордук-зомбулуктар баяндалган адабий-көркөм чыгармаларды пайдаланууда талдоо үчүн ылайыктуу суроолор, зордук-зомбулукка жол бербөөнү талкуулоо менен коштолүшү керек.

9-көрсөткүч. Согуштар, чыр-чатактар жана массалык зордук-зомбулук

Кыргызстандын тарыхы негизинен согуш окуяларын сүрөттөөдөн курулган. 70%дан көп материал согуштардын тарыхына, өлтүрүүлөргө, кандуу аракеттерге, кыргыздардын душмандарынын саткынчылыгына, кыргыз урууларынын өз ара келишпестиктерине, аскер башчыларын, жоокерлерди сүрөттөөгө арналган. Материалдын 30%ы гана жай турмушту баяндайт, алардын ичинен беттердин көп саны кыргыз элинин оор абалын баяндайт.

Тарыхты согуштардын жана чыр-чатактардын иреттүүлүгү катары сунуш кылуу чыр-чатактарды жана көйгөйлөрдү (биринчи кезекте, көбүнчө экономикалык) чечүүнүн ыкмасы катары куралдуу карама-каршылыкты нормалдаштырат. Ошол эле учурда тарыхый процесстин жаратуучулук тарабы, маданий, техникалык жана илимий жетишкендиктер, жашоо образын, тиричиликти өзгөртүү, жаңы кесиптердин жана социалдык ролдордун келип чыгышы айтылбай калат.

Сунуштар:

Окуу китебинде согуш же чыр-чатактарды баяндоо экономика, саясат жана маданият тармагындагы өнүгүү менен байланышкан сүрөттөнүн логикасы менен негизделиши керек, ошону менен бирге өнүгүү процесси тууралуу түшүнүк негизги болушу керек, ал эми согуштар аталган өнүгүүнүн логикасына жараша зарылчылыгына жараша гана берилиши керек. Чыр-чатакка тартылган тараптардын бардыгынын ролу толугу менен көрсөтүлүшү керек – согуштун айынан колдоосуз калышкан аялдар, улгайган адамдар, балдар, экономиканын кыйрашы, түшүмдүн жок болушу, ачарчылык ж.б. .

Жалпы корутундулар жана сунуштар

«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» жана «Адам жана коом» окуу китептеринде теңдик, жалпы адамзаттык баалуулуктар, социалдык инклюзия тууралуу

²Виктимизация – кылмыштуу максатта адамды курмандыкка чалуу, жеке жана, массалык түрдө болушу мүмкүн.

маалыматтар жетишсиз жана билим берүү, тарбиялоо максаттарына толугу менен дал келбейт. Жалпы билим берүүчү мектептердин окуучулары үчүн бүгүнкү күндөгү эң актуалдуу милдеттердин бири диний, этника аралык, курактык, физиологиялык, гендердик ж.б. социалдык толеранттуулуктун түрлөрүн калыптандыруу болуп саналат. Бирок, окуу китептеринин маалыматтык-баяндоосу жана сүрөттөлүшү компетенттүүлүктөрдүн таанып-билүүчүлүк, эмоционалдык-баалуулук жана практикалык деңгээлдерин «бар болуу», «бирге жашай билүү» калыптандыруу үчүн шарт түзө албайт. Окуу китептеринде гендердик-сезимталдуу ЭМЕС мамиленин механизмдери пайдаланат, алар коомдо аялдарга жана эркектерге берилген гендердик стереотиптерди жана ролдорду түз бекемдейт

Адам укуктарын, гендердик теңдик, социалдык инклюзия жана басмырлоого жол бербөөнү алдыга жылдыруу үчүн басмырлоого каршы жана гендердик экспертиза окуу китептерин төмөнкүдөй кайрадан иштеп чыгуусун сунуштайт:

- күнүмдүк турмушту мүнөздөгөн (маданият, турмуш-тиричилик ж.б.) бөлүмдөрдөгү маалыматтарды көбөйтүү мүмкүнчүлүгүнө тексттердин ревизиясын өткөрүү жана Кыргызстандын тарыхынын калыптанышындагы түйүндүү мезгилдер катары согуштар жана жортуулдар тууралуу тексттерди кыскартуу; чарбачылык, маданият жана этномаданий байланыштар тууралуу айтылган окуу китебинин бөлүгүн баалуулук-эмоционалдык деңгээлдин өнүгүүсүнө түрткү болгон жана аялдардын, балдардын, майып адамдардын, ар кандай этника өкүлдөрүнүн, социалдык топтордун коомдун өнүгүүсүнө салымы жөнүндө билимди сунуштаган кошумча маалыматтар менен көбөйтүү;
- аялдардын (ар кандай курактагы, улуттагы, социалдык жана диний тиешелүүлүгү) коомдун ар түрдүү тармагындагы коомдук жашоодогу визуалдык сүрөттөлүшүн кошумчалоо;
- кыздар/аялдар, балдар/эркектер, ар түрдүү улуттар, социалдык макамдар, майыптыгы бар улуу курактагылар/балдардын биргелешкен салттуу жана салтуу эмес ишмердигинин түрлөрүн киргизүү;
- Кыргызстанда жашаган кыргыздардын жана башка этникалык топтордун күнүмдүк турмушу тууралуу (эркектердин тарыхый окуяларда жана өнүгүүдө катышуусунун эксклюзивдүүлүгүн диверсификациялоо³ үчүн) маалыматтарды киргизүү;

³ Диверсификация кенен мааниде – жаңы тармактарга чарбалык ишмердикти жайылтуу (продукциялардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн номенклатурасын кеңейтүү ж.б.).

- маданияттын, тилдин калыптануусу ж.б. аялдар тарабынан берилген (эркектердин тарыхтын өнүгүшүндөгү катышуусунун эксклюзивдүүлүгүн диверсификациялоо үчүн) жана калыптанган атрибуттар маалыматты киргизүү; үй-бүлөлүк ролдордун бөлүштүрүлүшү тууралуу маалыматтарды киргизүү жана гендердик теңдик тарапка өзгөрүүнү көрсөтүү керек;
- балдарды, майып адамдарды, мигранттарды, жакырларды жана ар кандай азчылыктардын өкүлдөрүн ж.б. камтуу менен ар түрдүү аялуу топтордун адамдары тууралуу маалыматтарды киргизүүнү ойлонуу керек;
- негизги компетенттүүлүктөрдү өздөштүрүү үчүн окуучулардын практикалык көндүмдөрүн калыптандырган суроо жана тапшырмаларды кошуу зарыл: коомдун социалдык турмушундагы аялдардын ролу/катышуусу/жетишкендиктери, балдардын ролу/катышуусу жетишкендиктери жана коомдук жашоодо майып адамдардын (жабырлануучунун ролу эле эмес) тууралуу суроо жана тапшырмаларды кошуу; окуучу кыздар жана окуучу эркек балдардын биргелешип иштөөсү үчүн тапшырмалардын санын көбөйтүү;
- текстте эки жыныстын тең өкүлдөрү тууралуу сөз болуп жаткандыгын далилдөөчү сөз түркүмдөрүн пайдалануу;
- тексттер жана сүрөттөр/фото/иллюстрациялардын бири-бирине дал келтирүү;
- этнонимдердин, элдердин жана мамлекеттердин заманбап аталышын пайдаланууга көңүл буруу.

Адам укуктарын, гендердик теңдик, социалдык инклюзия жана басмырлоого жол бербөөнү алдыга жылдыруу үчүн басмырлоого каршы жана гендердик экспертиза «Адам жана коом» окуу китебин төмөнкүдөй кайрадан иштеп чыгуусун сунуштайт:

- укук тармагындагы заманбап илимдин жетишкендиктеринин тастыкталгандыгы боюнча тексттердин ревизиясын өткөрүү;
- тексттерди жана сүрөттөрдү/фото/иллюстрацияларды бири-бирине дал келтирүү;
- окуу китебинин бардык бөлүмдөрүн аялдар, балдар, майып адамдар тууралуу маалыматтар алардын сүрөттөрүн камтуу менен кошумчалоо;
- эркек жынысындагылар алектенген ишмердикти аялдарды баяндоо/сүрөттөө аркылуу берүү (мүмкүн бошунча майып адамдарды): жеке, үй-бүлөлүк, коомдук, кесиптик ишмердүүлүк;

- кыздар/аялдар, эркек балдар/эркек чоң адамдар ар түрдүү улуттар, социалдык макамдардын, майып балдар/чоңдордун биргелешкен салттуу жана салттуу эмес ишмердүүлүгүн чагылдырган сүрөттөрдү киргизүү;
- теңдик, социалдык камтуу, басмырлоого жол бербөө тармагындагы актуалдуу суроолорду талкуулай турган тапшырмаларды кошуу;
- ар түрдүү негиз боюнча айрымачылык жана басмырлоого жол бербөөгө укук суроолорун чагылдыруу: жыныс боюнча (гендердик теңдик), майыптуулук (социалдык инклюзия), туруктуу көз караш (пикирди эркин билдирүү укугу), курак (эйджизм), этникалык (көп түрдүүлүккө укугу) ж.б.;
- ар кандай аялуу топтордогу адамдар тууралуу маалыматтарды киргизүү;
- текстте эки жыныстын өкүлү тууралуу сөз болуп жаткандыгын билдире турган сөз түркүмдөрүн колдонуу.

Кыргызстанда ОМКны басмырлоого каршы жана гендердик экспертизадан өткөрүү биринчи жолу өткөрүлүп жаткандыгын белгилеп кетүү жөндүү, ал эми окуу китептеринин авторлору жана билим берүү кызматкерлери үчүн колдонмо эми гана иштелип жатат. Ушуга байланыштуу, гендердик теңдик, социалдык инклюзия жана басмырлоого жол бербөө алкагында билим берүү процессин пландаштыруу жана уюштуруу азыркы учурда окуучуларда көп түрдүүлүк, басмырлоого жол бербөө, бардыгынын теңдиги (гендерди камтуу менен) жана адам укуктары башканы үрматтоого тарбиялоо жаңы жана бейтааныш нерсеге ачык мамиледе болуу баалуулуктарын калыптандырууга болгон мугалимдин компетенттүүлүгүнөн жана каалоосунан көп көз каранды.

3-бап. Окуучулардын гендердик теңдик жана басмырлоого жол бербөө тармагындагы негизги компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү методикасы

Демократиялык коомдун негизги принциптеринин бири болуп бардык тармактарда аялдардын жана эркектердин тең укугун таануу жана, аны ишке ашыруу үчүн шарттарды түзүү эсептелет. Гендердик теңдикке жетишпестен туруп, толук демократиялык коомду куруу мүмкүн эмес. Бул маселе тарыхый жана коом тануучулук билим берүүнү жаңылоо шартында абдан актуалдуу болуп саналат. Тарбиялоонун маанилүү милдети болуп окуучулардын жарандык жоопкерчилигин, укуктук андап-түшүнүүсүн, толеранттуулугун, коомдо ийгиликтүү социалдашуусуна жана эмгек рыногунда жигердүү ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу эсептелет.

«Адам жана коом» жана «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» предметин мектепте окутуудагы гендердик мамиле коом жана маданиятты кабыл алуунун жаңы моделин бекемдөөнү билдирет фактыны туруктуу көз караштар жана пикирлерден бөлүп кароону болжолдойт. Ал дайыма өзүнө гендердик сезимталдыкты, инсанды урматтоо, саясий кылдаттыкты камтышы керек, бул жарандык коомдун бардык мүчөлөрүнүн маанилүү билгичтиги болуп эсептелет. Гендердик стереотиптерди азайтуу менен, гендердик билим берүү окуучуларга чыныгы жарандык теңдикке жетишүүгө жардам берет, ушул жерде эркектер менен аялдар кызматташуу жана урматтоо маанайында бирге жашашат. Бардык балдар өзүн бийик уюшулган жана ар кандай сапаттарга ээ уникалдуу инсан катары сезиши үчүн шарттарды түзүү зарыл. Гендердик стереотиптер инсандын өнүгүшүнө, кыздардын эле эмес, эркек балдардын толук дараметин ишке ашырууга тоскоолдуктарды түзүшү мүмкүн. Гендердик мамиленин базиси катары жыныстардын ортосундагы дээрлик бардык салттуу «табигый» деп эсептелинген түшүнүктөр биологиялык эмес, социалдык негизге ээ деген пикир түзөт.

Гендердик мамиленин алкагында тарых сабагында тиги же бул тарыхый окуяларды жана кубулуштарды талдоодо, ошондой эле «Адам жана коом» предмети боюнча сабак учурунда өздөрүнүн жүрүм-турумдарынын мисалында окуучулар кыздар/аялдар дагы, эркек балдар/эркектер дагы бир эле эмоцияларды башынан өткөрө турганын, бирдей эле социалдык ролдорду аткара турганын түшүнүшөт.

Ушулар эле гендердик тиешелүүлүк жөнүндө гана эмес, белгилүү топторго жана коомдун катмарына таандык болуу тууралуу сөз болгон учурда басмырлоого жол бербөөгө дагы тиешелүү. Басмырлоого жол бербөө – бул бардык жарандарга бирдей

укуктарды берүү⁴. «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» жана «Адам жана коом» сабактарында басмырлоого жол бербөө принциби заманбап окуучунун инсанын калыптандыруунун факторлорунун бири болуп саналат.

«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» жана «Адам жана коом» предметтерин өтүүдө гендердик жана басмырлоого жол бербөө мамилелерин киргизүү үчүн мугалимдерге төмөнкүлөрдү киргизүүнү сунуштаса болот:

-*мазмундун деңгээлинде*: гендер жана басмырлоого жол бербөө маселеси боюнча өзүнчө темалар; ушул маселени баяндаган талкуулоо үчүн сюжеттер (кейстер, окуялар; статистикалык маалыматтар менен фактылар); окуп-үйрөнүлгөн теманы бекемдөө баскычында ачык суроолор же жабык түрдөгү тесттер;

-*методдордун деңгээлинде*: иштиктүү жана ролдоштурулган оюндар (мисалы, сабак-сот), дискуссиялар, дебаттар, практикалык сабактар, кейстик тапшырмалар, долбоордук, изилдөө ишмердиги, жупта жана кичи топтордо иштөө.

Топторду түзүүдө мугалим окуучуларга алардын жеке типологиялык өзгөчөлүктөрүн жана сабактын алдына коюлган максаттарды эске алуу менен дифференцияланган мамилени ишке ашырышы керек. Методисттер топторду түзүүнүн бир нече ыкмаларын бөлүп көрсөтүшөт, алардын айрымдарына токтойлү.

1. Каалоосу боюнча.

Топторго биригүү көрсөтүлгөн сан боюнча ишке ашат: *«Топторго ... адамдан бириккиле»*.

2. Капысынан

Топко бөлүүнүн «капысыз» ыкмасы: чучугулак, катар отурган адам менен биригүү (бир катарда, класстын бир тарабында); ойлонуп табылган «нерсенин (фант)» жардамы менен.

Бул метод мугалим окуучуларды кызматташууга үйрөтүү милдетин аткарган учурда пайдалуу. Методду окуучулардын арасында жалпысынан жагымдуу мамилелер орун алган класстарда дагы пайдаланса болот.

3. Белгилүү бир белги боюнча.

Мындай белги же мугалим тарабынан, же окуучу тарабынан берилет. Ысымдардын биринчи тамгасы боюнча (үндүү – үнсүз), кайсы мезгилде туулгандыгына жараша (төрт топко), карточканын түсү боюнча ж. б. бөлүнсө болот.

⁴ Экономика. Толковый словарь. — М.: «ИНФРА» Издательство «Весь Мир» Дж. Блэк. Общая редакция: д.э.н. Осадчая И.М., 2000

Бул бөлүүнү ыкмасы башында эле кичи топтордун мүчөлөрүн жакындаштырган кандайдыр бир жалпы белги берилгени менен кызыктуу, ат, б.а. аларды бириктирген жана бири-биринен айырмалаган бир нерсе боюнча. Бул топтогу бири-бирин эмоционалдык кабыл алуу үчүн негизди түзөт.

4. Лидерди тандоо боюнча.

Лидер же мугалим тарабынан дайындалат (максатка ылайык), же окуучулар тарабынан тандалат. Лидерлер өздөрү топторду калыптандырууну ишке ашырышат.

5. Педагогдун тандоосу боюнча.

Бул учурда мугалим топторду педагогикалык милдеттерди чечүү үчүн түзөт. Ал интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрү жакын, бирдей темпте иштеген окуучуларды бириктириш мүмкүн, же тескерисинче күчү боюнча тең командаларды жаратышы мүмкүн. Социалдык инклюзияны эске алуучу «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» жана «Адам жана коом» предметин окутуу окуучуларга төмөнкүлөрдү түшүнүүгө жардам берет:

- ар бир адам сезүүгө жана ойлонууга жөндөмдүү;
- ар бир адам пикир алышууга, башкалар аны угуусуна укугу бар;
- бардык адамдар бири-бирине муктаж;
- бардык адамдар курдаштарынын колдоосуна жана достугуна муктаж;
- прогресске жетүү алар жасай ала турганы менен байланыштуу;
- ар тараптуулук адам турмушунун бардык тараптарын күчтөндүрөт.

«Адам жана коом» предмети боюнча сабактардагы билим берүү процессине гендердик теңдик, социалдык инклюзия жана басмырлоого жол бербөө принциптерин камтууга мисалдар

«Социализация» мазмундук тилкеси

«Адам» бөлүгүндө окуучуларды этномаданий көп түрдүүлүктө башкы роль социалдык факторлорго таандык боло тургандыгына, алардын көңүлүн эркектер жана аялдар социалдык топтордун өкүлдөрү катары, бири-биринен айырмаланышпастан, көбүрөөк окшош экендигине алып келиш керек. Бул ар кандай социалдык ролдорду аткаруу үчүн зарыл болгон эркектер менен аялдардын үстөмдүк кылган инсандык өзгөчөлүктөрүнө, психологиялык мүнөздөмөлөрүнө дагы тиешелүү. Андыктан, аялдар менен эркектердин ролдорун кескин бөлүүгө негиз жок; аял менен эркектердин социалдык ролдору бири-бирин алмаштыра алат жана окшош.

Жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүү жана калыптандырууда өзгөчө ролду алардын өнүгүүсүн тездетүүчү окутуу ойнойт. Жөндөмдүүлүктөр ишмердүүлүк процессинде өзүнөн өзү өнүгүшү мүмкүн, бирок бул үчүн көбүрөөк убакыт жана күч талап кылынат. Окутуунун натыйжасында бала чындыктын мыйзам ченемдүүлүктөрү, адамзат топтогон тарыхый тажрыйба, жөндөмдүүлүктөрдү калыптандыруу жана өнүктүрүүнү камсыз кылуучу маселелерди чечүүнүн рационалдык ыкмалары жөнүндө билим алат.

Окуучулар басмырлоо, анын көрүнүш формаларын билиши жана түшүнүшү керек, диний жана этникалык толеранттуулукту көрсөтүлөрү тийиш.

1-мисал. «Үй-бүлө» көнүгүүсү

1-кадам. Чакыруу баскычы. Мугалим класстагы окуучуларга талкуулоо үчүн суроо берет: Силер үйдө кандай милдеттерди аткарасыңар? Милдеттенмелерди ушундайча ким бөлүштүргөн? Аларды сиз адилеттүү деп эсептейсизби? Эмне себептен? Окуучулардын пикирлери комментарий берилбестен угулат.

2-кадам. Мугалим окуучу кыз өзүнүн күндөлүгүндө баяндаган кырдаал менен таанышууну жана аны социалдык адилеттүүлүктүн көз карашында кароону сунуштайт. «Социалдык адилеттүүлүк» деген эмне экендигин класста талкуулагыла (аталган колдонмодогу глоссарийди караңыз)

«Бул менин башыман көп ирет өткөн. Менин апам балдар кечки тамактан кийин бардык идиштерди ашканага алып барып, столдун үстүн жыйнап, баарын таза иретке келтиришет деп үмүттөнөт. Адаттагыдай эле менин эки агам ашканадагы бардык ишти мага үйүп коюшат: «Сен кызсын да, ошондуктан ашкана – сенин милдетиң!»

Мен бул жолу дагы талашкан жокмун, анткени пайдасыз! Бирок мага эч ким жардам бергиси келбегени абдан-абдан өкүнүчтүү. Мен атама арыздандым, бирок ал үй чарбасында иштеп көнүү пайдалуу экендигин айтты, анткени бул келечектеги мыкты үй кожойкеси болууга жакшы даярдык»

3-кадам. Текстти окуп чыккандан кийин окуучулар кырдаалды талкуулоо үчүн кичи топторго биригишет. Талкуу орундуу өтүшү үчүн топтордогу окуучуларга ролдорду бөлүштүрүү сунуш кылынат: апа, кыз, агалары, атасы. Топтогу ар бир окуучу ролуна жараша оюн айтат. КӨҢҮЛ БУРГУЛА! Окуучулар стереотиптердин артынан кетпей, кырдаалды өзгөртүүнү каалаган «идеалдуу» каармандарды ойношу керек.

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Бул берилген кырдаалды социалдык адилеттүүлүк көз карашынан кандай баалайсыз?

2. Үй-бүлөдө бардыгы үчүн жакшы болуш үчүн эмне кылуу керек?

3. Кырдаалды жакшы жагына өзгөртүүгө жардам берген кеңештерди иштеп чыккыла: апа, кыздар, бир тууган агалары, атасы үчүн ЖЕ: теңдик жана адилеттүүлүк принцибинин негизинде, салттуу көз караштарга негизделбестен, үй-бүлөдөгү милдеттерди бөлүштүрүү боюнча эрежелерди иштеп чыккыла.

4-кадам. Топтун презентациясы. Мини-дискуссия.

5-кадам. Рефлексия. Мугалим суроолорго жооп берүү менен жыйынтык чыгарууну сунуштайт: Бул көнүгүүнү аткарууда мен үчүн эмне баалуу болду? Кайсы сабактарды мен өзүмө алдым? (жеке). Убакытка жараша бул кадамды оозеки (окуучулар тартип боюнча бир сүйлөм менен өздөрүнүн оюн айтышат) же жазуу түрүндө (кыскача эссе менен) аткарууга болот.

Мугалим үчүн чечмелөө:

Көнүгүү окуучулардын жигердүү сөз коруна «социалдык адилеттүүлүк» терминин киргизүүгө мүмкүндүк берет. Кийинки сабакта берилген стратегияны колдонуу менен (тапшырылган ролдордун көз карашынан кырдаалды талдоо), окуучулар кездешкен башка турмуштук кырдаалдар жана шарттар тууралуу талкуулоого болот. Көнүгүүнү уюштуруу үчүн кошумча төмөнкү укуктук материалдар керек болушу мүмкүн: «Балдардын укуктары жөнүндө Конвенция», «Үй-бүлө кодекси».

2-мисал. «Класстагы жаңы кыз» көнүгүүсү

1-кадам. Чакыруу баскычы. Мугалим окуучуларга төмөнкү суроолор менен кайрылат: Силер классыңарга жаңы окуучуну кантип кабыл аласыңар? Жаңы коллективге алынып кетиши үчүн силер эмне кылбасыңар?

2-кадам. Мугалим башка мектептен жаңы класска келген окуучу кыз менен болгон окуяны талкуулоону сунуштайт.

«Мен жаңы класска келдим. Сабактан кийин мектеп аянтчасында мени алты бала курчап алып, (менин жаңы классташтарым) мени талкуулап башташты: менин тышкы кебетемди, чачымды, менин үй-бүлөм тууралуу суроо бере башташты, кайда жашайм. Мага бул суроолор жаккан жок жана аларга жооп бергим келген жок. Андан кийин алардын арасынан бирөөсү менин жаныма келип, менин рюкзагымды тартып алмакчы болду, мен аны сууруп алдым да, качмакчы болдум. Бирок ушул учурда...».

3-кадам. Мугалим суроо берет: Андан ары эмне болушу мүмкүн? Кырдаалды кантип чечүүгө болот? Окуучулар ойлонуп, жекече таблицаны толтуруу сунушталат:

Кыз кандай сезимдерди башынан өткөрөт?	Эркек балдар кандай сезимдерди башынан өткөрөт?	Бул кырдаалды чечүү үчүн кандай кадамдарды жасаш керек?

4-кадам. Кичи топторго биригишип, окуучулар өздөрүнүн жазгандарын талкуулашат жана чыр-чатактуу кырдаалды тынчтык жолу менен чечүү үчүн сунуштарды иштеп чыгышат.

5-кадам. Топтордун презентациясы. Мини-дискуссия.

6-кадам. Рефлексия. Мугалим төмөнкү сүйлөмдү аягына чыгарууну сунуштайт: Мен бүгүн сабактан түшүндүм. Окуучулардын каалоосу боюнча, жазгандарын окушат.

Мугалим үчүн чечмелөө:

Көпчүлүк учурда күчтүү (сандык көпчүлүктө же өзүңө тааныш абалда) абалда болуу менен биз азчылыктагы же бейтааныш коомчулукка түшүп калган жана биздин колдообузга муктаж адамдарга боорубуз оорубайт. Мындай кырдаалга ар бир адам эркине жана каалоосуна карабастан кабылышы мүмкүн. Эгер көпчүлүк абалды ээлеген

адамдар, бийликтегилер, азчылыкка кабылган абалга сезимтал болбосо, чыр-чатактын келип чыгышы мүмкүн. Ошондуктан адамдарга жана социалдык кубулуштарга өздүк мамилени баалай жана сынчыл көз караштан талдай билүү маанилүү.

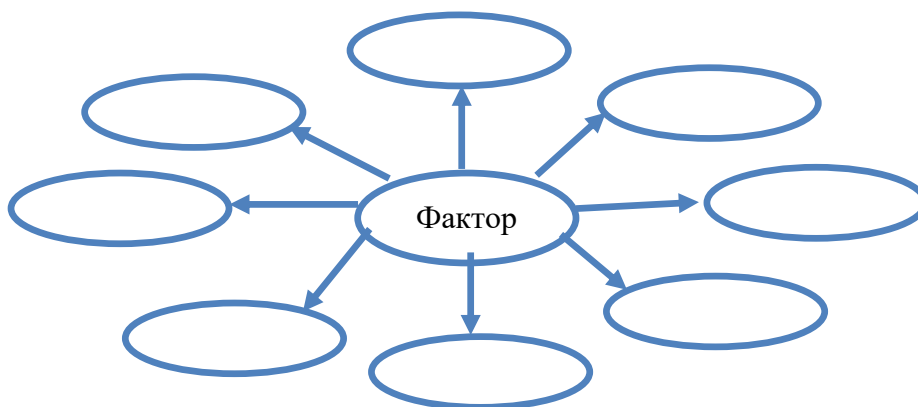
3-мисал. «Музыкалык дээр» көнүгүүсү

Белгилүү советтик психолог Я. Л. Коломенский балдардын жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү маселесин караган текстти окуп чыккыла.

«Алыскы Тынч океандын аралдарынын биринде укмуштуудай музыкалык дээри бар бала төрөлдү. Бирок анын уруусундагы адамдар бир үн менен ырдагандан жана барабандан башка эч кандай музыкалык куралдары жок болгондон сырткары музыка эмне экендигин билишпейт. Ал ким болуп чыгат? Эң жакшы дегенде бул бала аралдын тарыхына эң мыкты барабанчысы катары кириши мүмкүн. Башкача сөз менен айтканда, ал белгилүү бир социалдык шарттарда мүмкүн болгон өзүнүн музыкалык талантын өнүктүрүүнүн ушул деңгээлине жетише алат. Эгер ал бийик музыкалык маданияты бар өлкөдө туулуп, мыкты педагогдон тарбия алса, анын тагдыры башкача болмок».

Суроолор жана тапшырмалар:

1. Кластер түзгүлө «Баланын музыкалык талантын өнүктүрүүгө түрткү болгон факторлор».

2. Эмне үчүн бийик өнүккөн өлкөдө төрөлсө, баланын тагдыры башкача болушу мүмкүн?
3. Кайсы социалдык шарттар тууралуу сөз болуп жатат?
4. Аталган кырдаалда кыз төрөлсө, эмне өзгөрмөк?

Мугалим үчүн чечмелөө:

Талант ишмердүүлүктө гана өнүгөт – бул сабактын жүрүшүндө өздөштүрүлө турган маанилүү корутунду. Эмгекти сүйүүгө, ишмердүүлүккө кызыгууга адамдын азыраак гана

дээри болуп, өздүк активдүүлүктүн фактору анын жөндөмдүүлүктөрүнүн түзүлүшүн өзгөртүшү мүмкүн. Окуучулардын жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүдө социалдык факторлор дагы башкы ролду ойношот деген ойго алып келүү.

4-мисал. «Дүйнөлүк диндер»көнүгүүсү

1-кадам. Мугалим окуучуларды кичи топторго бириктирип, дүйнөлүк диндер тууралуу текст менен таанышып чыгууну сунуштайт: буддизм, христианчылык, ислам⁵. Ар бир топ тексттердин бири менен иштейт, талдоо жүргүзөт, ылайыктуу таблицанын тилкесин толтурат. Топто иштөө үчүн 10-12 мүнөт берилет.

Диндер	Буддизм	Христианчылык	Ислам
Диндин келип чыгуу мезгили жана орду			
Динди негиздөөчү			
Диндин бутактары жана багыттары			
Динди окутуунун негиздери			

2-кадам. Топтун презентациясы (5 мүнөт).

3-кадам. Бүт класс менен иштөө. Тапшырма: дүйнөлүк диндердеги жалпылыктарды тапкыла.

1-тиркеме

Буддизм Индиянын түндүгүндө биздин доорго чейин миң жылдыктын ортосунда жаралган. Буддизмдин негиздөөчүсү Сиддхартха Гаутама, б.э.ч. 560-жылы туулуп, кийинчерээк «Будда», «жаркын» деген ат менен белгилүү болгон. Анын атасы анча чоң эмес провинциянын раджасы болгон. Уламыштарга караганда Будда туулганда жер силкинип, ар кандай укмуштар болуп өткөн. Индиялык ханзаада Сиддхартха Гаутама капарсыз, бактылуу жашоо кечирген. Атасы уулун эч нерседен кем кылбай, сүйгөн кызына үйлөнтүп, жашоо кандай кыйынчылыктар бар экендигин жашырууга аракет кылган. Бирок жыйырма тогуз жашка чыкканда Гаутама сарайды таштап, үй-жайсыз төмөнкү суроолорго жооп издеп, тентип кеткен:

- Эмне үчүн дүйнөдө кайгы жана азап көп?
- Эмне үчүн адамдар карып, каза болушат?

⁵ «Билим булагы» мультимедиялык комплексинин материалдарынан: «Тарых»: <https://clck.ru/HwTxm>

- Адам азап чегүүдөн кантип кутула алат?

Ханзаада жети жыл жер кезип жүрүп, бир сапар Бодхи дарагынын астында отурса, көзү ачылгандай абалга түш болот. Ал өзүнүн суроолоруна жооп табат. Өзүнүн ачылышына таң болуп, ушул дарактын астында бир нече күн отурат, андан кийин адамдарга жаңы окуусун жайылта баштайт. Будда кастасына, катмарына карабастан адамдар туулган боюнча теңдигине жар салат.

Будда ачкан негизги акыйкаттар:

- адамдын бүт өмүрү – азап чегүү;
- азап чегүүнүн себептери – биздин каалоо;
- азап чегүүдөн кутулуу үчүн, каалоодон кутулуу керек;
- каалоодон кутулуу үчүн, аман калуунун сегиз жолуна түшүү керек.

Кийинчерээк буддизмдин жактоочуларынын арасында жарака кетип, эки багыт пайда болгон: катуу консерваторлор – тхеравадиндер (Тхеравада) жана жумшагыраактары махасангхиктер (Махаяна). Буддизмдеги негизги эки бутактан башка көптөгөн майда агымдар жана секталар бар.

Буддизм каалоого алдырбоону, ачууланбоо, башкаларга зыян келтирбөө, калп айтпоо, ушактабоо, орой сүйлөбөө, эки жүздүүлөнбөө, жандууларды өлтүрбөө, үүрдабоо, жеңил ойлуу болбоо, кара ниеттикти сактабоо, муктаждарга жардамдашуу, туура жашоо образын, туура аракеттерди жар салат, үйрөтөт.

Булак: История религии. В 2 т. Т.2. Учебник / Ф.М. Ацамба, Н.Н. Бектимирова, И.П. Давыдов и др.; под общей ред. И.Н. Яблокова. – М.: Высш.шк., 2004г., стр. 6- 12.

2-тиркеме

Христианчылык б.э.. I кылымда Палестинада пайда болгон. Христианчылыктын негиздөөчүсү Иисус Христос болгон. Анын отуз жашка чейинки жашоосу тууралуу белгисиз. Ал б.э.ч. 4 жылы Вифлеемде туулуп, жакшы билим алган. 30 жашка чыкканда Иисус Христос динди кабыл алып, 40 күн бою шайтан менен анын үч жолку азгыруусунан баш тартуу менен күрөшкөн (жалгыз өзү үчүн гана кереметти башынан өткөрүп) жана кайтып келип өзүнүн үгүттөрүн баштаган.

Акырындык менен христианчылыктын адамды бардык бактысыздыктардан сактап калуу, жандын түбөлүк жашоосу тууралуу идеялары көптөгөн адамдарды өзүнө тарткан. Христианчылыктын чыдоо, баш ийүү, жамандыкка каршылык көрсөтпөө идеяларын жакырлар эле эмес, орто, бай катмардагы адамдар да кабыл алышкан.

325-жылы император Константиндин учурунда христианчылык Рим империясынын мамлекеттик дини катары таанылган.

1054-жылы христианчылык рим-католикттик чиркөө борбору Рим жана православ чиркөөсүнүн борбору Константинополь болуу менен жарака кетип, экиге бөлүнгөн. XVI кылымда Реформациянын натыйжасында Европада католиктерден протестанттар бөлүнүп чыгышкан.

Христианчылыктын негизги жоболору Библияда берилген. Ал байыркы тексттердин жыйындысынан, Эски жана Жаңы Осуяттардан турат. Библия эң көп окулган китептердин арасында биринчи орунду ээлейт.

Христиан этикасынын негизги осуяты – Кудайга болгон сүйүү. Христианчылык жакындарын сүйүүгө, ата жана энени урматтоо, өлтүрбөө, кумарга алдырбоо, уурдабоо, алдабоого чакырат. Христианчылык адамдардын теңдиги идеясын билдирүү менен элдин да, иудей да жок деп жар салат.⁶

Булак: Энциклопедия «Вокруг света»: Жизнь Иисуса Христа [Электронный ресурс] // <https://clck.ru/MZhir>

3-тиркеме

Ислам – Аравияда VII кылымда пайда болгон жана үч дүйнөлүк диндин бири. Араб тилинен которгондо ислам «Өзүн Кудайга багыштоо, баш ийүү» дегенди билдирет. Диндин негиздөөчүсү Мухаммед, ал 570-жылдары Меккеде туулган. Ал курайш уруусунан чыгып, малчы болгон, кербен соодагерчилиги менен алектенген. 610-жылдан тартып Мухаммед 40 жашында диний үгүтчү катары эл алдына чыгат. Ал өзүн Кудайдын элчиси, пайгамбар деп жар салат. Өзүнүн үгүттөрүндө Мухаммед бир Кудайга ишенүүгө чакырат, динчилдердин бир туугандыгы, адеп-ахлактын жөнөкөй ченемдерин сактоого чакырат. Адегенде анын чакырыктары Мухаммед туулган Мекке шаарында кабыл алынган эмес, ал 622-жылы тарапташтары менен Мединага качууга аргасыз болот. Сегиз жыл бою Мухаммед менен Меккенин көп кудай таануучуларынын ортосунда күрөш болгон. 630-жылы Мухаммед Медина, Мекке жана Аравиянын орчундуу бөлүгүнүн башкаруучусу болгон.

Мусулмандардын ыйык китеби Куран. Исламдагы суннизм жана шиизм эки негизги багытынан башка көптөгөн агымдар бар.

Диний окууларынын негизи болуп исламдын беш принциби эсептелинет:

⁶ Мартышин О.В. История права. Учебник для магистров. – М. 2016г. // URL: <https://clck.ru/MZUzu>

1. Бир кудайга ишенүү
2. Беш маал намаз
3. Садага берүү – муктаждарга жардам берүү, зачет
4. Орозо
5. Мекке жана Мединага ажыга баруу.

Исламда сүткорлук, адамдардын теңсиздиги айыпталат, адам ченемди билиш керек, жакшылык жасап, акылдуу, чыдамдуу, акыйкат, билимге умтулуу керек. Ислам араб менен арабдын, кара менен актын ортосунда айырма жок, бардык адамдарды тарактын тишиндей тең укуктуу деп эсептейт.

Булак: Энциклопедия «Вокруг света»: Что такое мир ислама? [Электронный ресурс]
// <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/1504/>

5-мисал. «Ала качуу: кейс менен иштөө»

«Коом» бөлүмүндө «Жергиликтүү маданият. Жашаган жер» темасы боюнча Ала качуу салтын талкуулоону сунуштаса болот.

Тапшырма: Эки окуя менен таанышкыла жана суроолорго жооп бергиле.

Бакыт менен Айгерим бир класста окушуп, мектепти чогуу аякташкан. Мектепти аяктагандан кийин Бишкекке келишип, Америка университетине өтүшкөн. Экинчи курста Бакыт досторуна келип, Айгеримге үйлөнө турганын айтат. Ал досторунан ала качууга жардам берүүлөрүн өтүнөт. Достору жардамдашып, колдошот. Макулдашкандай кыз көчөгө чыгат, бир аздан кийин ал Бакыттын үйүнө барат. Азыр бактылуу жаштар АКШда жашашат, эки баласы бар. Бакыт азыр аналитикалык кызматта иштеп, Айгерим Колумбия университетин аяктап, магистр даражасын алган, азыр мугалимдик ишмердүүлүк менен алектенет.

2-майда 30 жаштагы Марс Бөдөшев 19 жаштагы Бурулай Турдалиевага үйлөнүүнү каалап, ала качып кеткен. Кыз аны сүйгөн эмес, башка адамга турмушка чыгууну пландаштырып жүргөн. Аларды тосмоодон кармап калышкан. Киши өлтүрүү милициянын райондук бөлүмүндө болгон. Сурактан кийин Бурулайды жарандарды кабыл алган бөлмөгө калтырып коюшкан, жигит ал жакка кирип кызды өлтүрүп койгон.

Коомчулук көтөрүлүп, аялдардын зордук-зомбулукка кабылышына каршы митингдер болуп, жеке эркиндик тууралуу чакырыктар айтылган.

Суроолор:

1. Кайсы кырдаалда адам укугу бузулган? Эмне себептен сиз ушунтип ойлойсуз?

2. Сиздин оюңуз боюнча, «Ала качуу» салтын сактап калуу керекпи?
3. Бул салттын оң жактары барбы?
4. Тааныштардын турмушунан же китептерден, фильмдерден мисал келтиргиле. Аларга өзүңөрдүн бааңарды бергиле.

Кошумча маалымат

Бир нече убакыт бою «ала качуу» жарыяланган адабияттарда салттуу кыргыз практикасынын бири катары каралчу. Бирок кыргыздардын арасында «ала качууга» карата «кыргыз салты» катары кабылдоо тууралуу бир пикир жок. Кыргызча «ала качуу» сөзмө сөз «алып качып кетүү» дегенди туюнтат.

1938-жылы Фаннина Хале уурдап кетүү практикасы тууралуу «Борбордук Азиядагы кыздарды ала качып кетүү учурлары кенен таралган, зордук-зомбулуктун практикасынын «символикалык реликвиясы» болгон» - деп жазат. Башка изилдөөчүлөр Турсунов жана Абдылдаева «ала качуунун» тамыры салтка барып такала турганын, аны кыргыздардын байыркы кездердеги тарыхында байкаса болоорун, эркектер нике жашына жетип калган жаш аялдарды кошуна уруулардан каршылашын жок кылуу, өзүнүн кланын кеңейтүү максатында уурдап кетишкенин жазышат. Абрамзон тарыхта келиндерди алардын макулдугусуз ала качып кетүү жалпы кабыл алынган эмес деп белгилейт.

Үйлөнүү формасы катары кыздарды ала качып кетүү сейрек кездешкен. Эгер эркектин калың бергенге алы жетпесе, анча көп эмес сумма берип, андан кийин ала качып кетүү тууралуу аял менен макулдашкан. Андан кийин жигиттин атасы кыздын атасына барып уулунун кылганы үчүн кечирим сураган. Бул баруу салты «алдына түшүү» деп аталат. Элдешкенден кийин кыздын энеси күйөө баланын ата-энесине септери менен барган. А. Жумагуловдун айтуусу боюнча эркек аялдын туугандары абдан таасирдүү болгон учурда, аны колдой турган киши болгондо ала качкан, же жигиттин тараптары жакыр болсо, же ата-энелер никеге каршы болгон учурда ала качышкан дейт. Көпчүлүгүндө, ала качуу кыздын макулдугу менен ишке ашкан.

Каримова менен Касыбековдор XVIII-XIX кылымдарда кыздарды ала качып кетүү каржы маселелеринен улам, же ата-энелери макул болбогон учурда жаштардын үйлөнүшүнүн бир ыкмасы болгон деп жазышат. Ар кандай социалдык абал жакыр жигитке байдын кызына үйлөнүүгө мүмкүндүк берген эмес. Бул дал келбестикке бүт тууган-урук каршы болгон. Үйлөнүүнүн бир жолу, «ала качуу» болгон. Ошону менен бирге эле алар мурунку кездерде мындай иши үчүн жигитти катуу жазалашкан деп белгилешет.

Кыздарды ала качкандарды таш менен уруп, мунарадан ыргытышкан, анын ичинде Бурана да бар.

Азыркы учурда жарыяланган адабияттар, окумуштуулар менен маектешүүлөр, изилдөөнүн жыйынтыктарынан улам 20-кылымда ала качуу өтө сейрек экендигин айтмакчыбыз (макулдугу бар, жок да), ошондуктан аны «салт» деп айтууга болбойт. Салттуу нике уюштурулуп, ишке ашкан же жок дегенде уруунун ичинде да, башка уруулардын ортосунда да ата-энелер батасын беришкен».

Екатерина Иващенко «Фергана эл аралык маалымат агенттиги»⁷

Сунушталган адабият: Кыздарды ала качуу жана көп аялдуулук: алдын алуунун социалдык, укуктук жана криминологиялык аспектилери / жоопт. ред. Л.Ч. Сыдыкова.

Бишкек: КРСУ басма-ы, 2014. 98 б.: <http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/5836.pdf>

«Ишмердүүлүк» жана «Жөнгө салуу» мазмундук тилкелери

Адамдын укуктарына жана милдеттерине арналган темаларда окуучуларды майыптуулуктун медициналык жана социалдык моделин айырмалай билүүгө, жеке жана коомдук өнүгүү үчүн чөйрөнүн маанисин түшүнүү жана түшүндүрүү зарыл.

Саясат жана бийликке тиешелүү темаларда демократиянын туруктуулугу саясий процесстерде аял менен эркектердин катышуусу үчүн тең мүмкүнчүлүктөр, аялдардын ушул тармактагы ролу, алардын коомдогу жана саясаттагы орду тууралуу стереотиптерди бузууга байланыштуу принциптери менен текшерилет.

6-мисал. «Мугалим жөнүндө иш: ролдук оюн»

1-кадам. Окуучуларды кырдаал менен тааныштыргыла.

Мугалим тууралуу иш

2016-жылы 1-сентябрда – Иванова Ирина Анатольевна Э шаарындагы №13-мектептин башталгыч класстарына мугалим болуп орношот, ал эми 16-сентябрда мектептин директору Петров Виктор Степанович тарабынан бошотулат. Иванова Ирина Анатольевна сотко иштен бошотулушун мыйзамсыз деп табуу үчүн кайрылган.

Сотто Виктор Степанович Ирина Анатольевнанын иштен бошотулушун төмөнкүчө түшүндүрөт: *«Ирина Анатольевнаны үч айлык сыноо мөөнөтү менен эмгек келишими түзүлгөн. Ирина Анатольевна билимдүү адам, майыптыгы эле болбосо, мыкты*

⁷ Көбүрөөк таанышуу үчүн: <https://vesti.kg/proisshestviya/item/12602-ukral-iznasiloval-zhenilsya-dzhigit.html>

мугалим болмок. Тилекке каршы, Ирина Анатольевнанын сол колу жок, ошондуктан балдар андан коркушат – ыйлашып, айрымдары класстан качып кетишкен. Ирина Анатольевна 1-класстын класс жетекчиси, балдар абдан кичинекей. Ирина Анатольевна менен жолуккандан кийин балдарды тынчтандырууга көп убара болдук, ал барда балдарды тынчытууга такыр мүмкүн болгон жок. Балдар психологиялык травма алышып, сабакка көңүлдөрү чаппай, окуу программасын өздөштүрө албай жатышат. Бул балдардын билим алууга болгон мыйзамдуу укугуна каршы келет. Тилекке каршы, Ирины Анатольевна 2 жума иштегенден кийин мектепте кырдаал ордуна келген жок – балдар мурункудай эле андан коркушуп, качып атышат, сабак өтүүгө болбой калды. Ирина Анатольевна оор кырдаалда балдарга жардам бере албайт, мисалы медициналык жардам, өрт болсо балдарды көчөгө алып чыга албайт. 14 ата-эне (класстагы балдардын ата-энелеринин жарымы) мага кайрылып, алардын балдарына жаңы мугалим таап берүүнү айтышты, анткени Ирина Анатольевнанын өзгөчөлүгү сабак өтүүгө мүмкүндүк бербейт. Мына ушул жагдайларды эске алып, мен Ирина Анатольевна берилген ишин аткарууга жөндөмсүз деп таап, сыноо мөөнөтүнөн өтпөй калды, иштен бошотуу тууралуу 3 күн мурун эскертип, 16-сентябрда иштен бошоттум».

Ирина Анатольевна сотто айтты: «Балдар турумушунда өздөрүнө окшобогон ар кандай адамдар менен кездешишет – өзгөчө муктаждыгы бар, ар кандай улуттагы, ар кандай расадагы адамдар. Эгер ата-энелер балдарды ар түрдүүлүккө тарбиялашпаса, анда муну менен мектеп алектениши керек. Ал эми сабырсыз ата-энелердин жетегине кетүү көйгөйдү тереңдетет. Коом үчүн көйгөй өзгөчөлүгү бар мугалим эмес, балдарын ушундай тарбиялаган сабырдуу ата-эне болушу керек. Мектепте болушунча ар кандай мугалимдер иштеши керек – эркектер, аялдар, жаштар, карылар, ар кандай расада, улутта, майыптыгы бар, жок, мына ошондо гана балдар толеранттуу болушат. Менин квалификацияма, иштиктүү сапаттарыма мектеп администрациясынын дооматы жок, ойлонуп табылган зарыл медициналык жардам бере албашым, өрт болсо жардам бере албашыман башка күнөм жок. Мен процессти уюштура алам – башка адамдарды бачым чакырууга жарайм (кошуна класстарда мугалимдер иштешет), мектепте дарыгер бар, экскурсияга, ар кандай жүрүштөргө бир нече мугалим, ата-энелер барышат. Менин иштен бошотулушум басмырлоо жана мыйзамсыз болуп эсептелинет».

2-кадам. Ролдорду бөлүштүргүлө: сот коллегиясы (3 адам), директор, мугалим, адвокат, мамлекеттик айыптоочу, угуучулар.

3-кадам. Тандалып алынган окуучулар жыйналыш өткөрүшүп, тараптардын дооматтарын угушат. Процесстин катышуучулары өздөрүнүн пикирлерин негиздеп бериши керек, кандай укуктар бузулду жана басмырлоонун кайсы формасы байкалды. Сот коллегиясы талаш тараптардын пикирлеринин жыйынтыктары боюнча чечим чыгарат.

4-кадам. Рефлексия. Мугалим окуучу-угуучулар менен бирге соттун чечиминин мыйзамдуулугу тууралуу талкуулашат. Зарылдыгына жараша мугалим тараптарды коргоо жана айыптоонун каралбай калган жактарын көрсөтүп берет.

Мугалим үчүн чечмелөө:

Бул тапшырманы аткарууда окуучуларга төмөнкү укуктук булактарга таянуу сунушталат:

1. Адам укуктарынын жалпы декларациясы.
2. Эмгек жана иш менен камсыз болуу тармагындагы дискриминацияга байланыштуу БУУнун Конвенциясы.
3. Балдардын укуктары жөнүндө Конвенция.
4. Майыптардын укуктары жөнүндө Конвенция.

Берилген тема социалдык инклюзия маселесин козгойт. Мугалим социалдык инклюзия түшүнүгүн ачып берет, негизги аныктамаларды, ушул маселени жөнгө салуучу терминдерди жана ченемдик-укуктук актыларды берет.

7-мисал. «Социалдык инклюзия: долбордук сунуштар» көнүгүүсү

1-кадам. Мугалим мээге чабуул методун колдонуу менен окуучуларга күнүмдүк турмушта майып балдар/чоңдордун укуктарынын бузулушу боюнча мисалдарды келтирүүнү сунуштайт (*Жардам: бейтапканада, коомдук транспорто, дүкөндө ж.б. Азырынча мектептин көйгөйүнө киришпейбиз*).

2-кадам. Мугалим окуучуларды кичи топторго бириктирет жана тапшырма берет, майып балдардын/чоңдордун укуктары бузулган окуяларды ойлоп табуу /эстөө жана аны чечүү жолдорун табуу сунушталат.

3-кадам. Окуучулар кичи топтордо майып адамдар кезиге турган көйгөйлөр тууралуу талкуулашат, майып адамдардын кандай мыйзамдуу укуктары бузулганын аныкташат. Андан кийин майып адамдар үчүн саналган коомдук жайларды кантип жеткиликтүү кылуу керектигин сунушташат. Алардын максималдуу инклюзиясы үчүн ролдорду жана коомчулуктун жоопкерчилигин бөлүштүрүшөт.

4-кадам. Топтор иштеп чыккандарын класска тааныштырышат.

5-кадам. Топто иштегенден кийин мугалим окуучулар менен бирге алардын мектебинде майып адамдар/балдардын окуп, иштешине шарттар түзүлгөнүн аныкташат. Эгер жок болсо, кырдаалды оңдоо үчүн сунуштарын иштеп чыгышат.

6-кадам. Сунуштар мектептин сайтында, мектептин холлунда/рекреациянын дубалдарына жайгаштырылат, ошондой эле майып адамдар/балдарды окутуу /иштөө үчүн шарттарды түзүү үчүн чечим кабыл алууга жана кароого директорго, мектеп парламентине же башка мектеп башкаруу структурасына берилет.

8-мисал. «Аял саясатчылар» көнүгүүсү

1-кадам. Мугалим коллажды⁸ карап чыгып (аталыштары айтылбайт) бул кандай принципте түзүлгөндүгү тууралуу идеяларды айтуусун сунуштайт. Башкысы – ишмердүүлүктүн тармагын аныктоо (саясат).

2-кадам. Кичи топтордо иштөө. Тапшырма: 1) коллажды атоо; 2) интернеттен же таратылган материалдардан бул инсандар тууралуу маалымат табуу (смартфон колдонууга болот) жана коллажды топ маанилүү деп эсептеген маалымат менен толуктоо; 3) коллажга биздин өлкөдөн өкүлдү кошумчалап, ал тууралуу маалымат тапкыла. 4) жеке долбоор үчүн (каалоо боюнча): башка өлкөлөрдүн аял саясатчылары тууралуу маалымат даярдагыла.

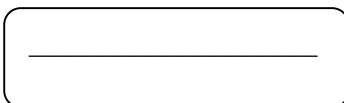
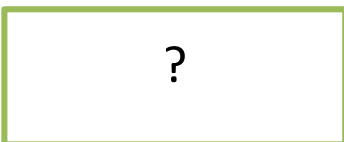
Катрин
Якобсдоуттир

Сахле-Ворк Зевде
Эфиопия

Элен Джонсон-Серлиф
Либерия

Ангела Меркель
Германия

Пэтси Редди
Новая Зеландия

Тереза Мэри Мэй
Великобритания

⁸ Коллаж – бул көптөгөн фотография жана картиналардан турган өзгөчө сүрөт.

Элен Джонсон-Серлиф Африкадагы биринчи президент болгон аял. Ал Либерияга тынчтык орнотууга, өлкөнүн экономикалык жана социалдык тармагынын өнүгүшүнө, аялдардын коомдогу позицияларын бекемдөөгө көп салым кошкон. Аны катуу мүнөзү жана чечкиндүүлүгүнөн улам «темир леди» деп аташкан. Либериядагы аялдардын 75%ы соода тармагында иштешет. Мына ошондуктан өлкөдө 2007-жылы «Серлиф рыногунун аялдарынын фонду» негизделген. Бул уюмдун максаты рынокторду кайра калыбына келтирүү жана куруу болгон. 2011-жылы Нобель комитети Элен Джонсон-Серлифке «Аялдардын коопсуздугу, дүйнөнү курууга аялдардын толук кандуу катышуу укуктары үчүн зомбулуксуз күрөшү»⁹ тынчтык сыйлыгын ыйгарган

Катрин Якобсдоуттир – Исландиянын 28-премьер-министри. Рейкьявикте туулган, исланд тили жана адабияты боюнча эксперт катары окуудан өткөн, андан кийин журналист болуп иштеп, Исландия Университетинде лекция окуган. 2003-жылы Катрин Солчул жашылдар кыймылынын төрагасынын орун басары болуп калат. Төрт жыл Исландиянын Билим берүү, илим жана маданият министри болуп иштеген. 2017-жылы бир нече прогрессивдүү партиялардын коалициясын башкарган, 30-ноябрда тарыхта Исландиянын экинчи премьер-министри болуп калат. Үй-бүлөсү, үч уулу бар, Исландиянын футбол командасынын фанаты¹⁰.

Сахле-Ворк Зевде – Эфиопиянын Президенти. Аддис-Абебада төрөлгөн. Франциядан Монпелье университетинен жогорку билим алган, табигый илимдерди үйрөнгөн. Мекенине кайтып келип 1976-жылы Билим берүү министрлигинде иштеп, кийинчерээк ушул департаментти башкарган. Андан кийин тышкы иштер Министрлигине кызматка өтөт. 1989-жылы Зевде Эфиопиянын Сенегалдагы, бир эле учурда Мали, Гамбия, Гвинея, Гвинея-Бисау жана Кабо-Вердедеги элчилигин башкарган. Ал өлкөнүн тарыхындагы элчи болуп дайындалган экинчи аял. 2009-жылы БУУнун генералдык катчысынын Борбордук-Африка Республикасындагы атайын өкүлү кызматын аркалаган (БАР). Мартта 2011-жылы Найробидеги БУУнун бөлүмүнүн генералдык директору (БУУнун генсектин орун басары), ушул кызматтагы биринчи аял болгон. 25-октябрында 2018-жылы Сахле-Ворк Зевдени өлкөнүн парламенти президент кылып шайлаган. Өлкөнүн тарыхында ушул кызматты ээлеген биринчи аял болуп калды¹¹.

⁹ Толугураак: Евразия аялдар коому: <http://eawfpress.ru/press-tsentr/news/ex/zheleznaya-ledi-elen-dzhonson-serlif/>

¹⁰ Сайт «IMDb»: [Internet Movie Database](http://www.imdb.com/name/nm1111111/)

¹¹ Толугураак: ТАСС, маалымат агентствосу: <https://tass.ru/encyclopedia/person/sahle-vork-zevde>

Тереза Мэри Мэй – Улуу Британиянын экс-премьер-министри. Чыгыш Сассекс, Истборнда туулуп, Оксфорд университетин география бакалавры даражасын аяктаган. 2016-жылдын 11-июлунан тартып Консервативдик партиянын Лидери. Аялдардын жана тең укуктуулук иштери боюнча министр (2010-2012) жана ички иштер министри (2010-2016). Община Палатасынын мүчөсү (1997-азыркыга чейин). Улуу Британиянын тарыхындагы (Маргарет Тэтчерден кийин) экинчи өкмөт башчысы. 2019-жылы 24-майда 7-июндан тартып Тереза Мэй Улуу Британиянын Консервативдик партиясынын лидеринин постун таштап кетери белгилүү болду. Бирок, консерваторлордун жаңы лидерин шайлоо аяктаганга чейин министрлер кабинетинин жетекчисинин милдетин аткарып турду. 23-июль, 2019-жылы Борис Джонсон Консервативдик партиянын лидери болуп шайланды. 24-июлда 2019-жылы Тереза Мэй премьер-министрдин ордуна кетти¹².

Меркель Ангела – Германиянын федералдык канцлери. Гамбургда туулган. 1968-жылы ГДРде орус тили боюнча мектеп олимпиадасынын жеңүүчүсү болуп, СССРге саякатка барууга мүмкүнчүлүк алган. Лейпциг университетинин физика факультетин 1978-жылы аяктап, 1990-жылдарга чейин ГДР илимдер Академиясынын физикалык химия Институттунун кызматкери болуп, 1986-жылы физика илимдери боюнча доктордук диссертациясын жактаган. 1989-жылы Демократиялык ойгонуу уюмуна кирип, бир жылдан кийин анын пресс-катчысы болуп калат. 1994-жылы айлана чөйрө иштери боюнча министр болуп дайындалат. Ал эми 22-ноябрда 2005-жылы ФРГнын федералдык канцлери болуп шайланат. Ангела Меркель биринчи аял федералдык канцлер жана ошону менен эле ФРГнын тарыхындагы эң жаш канцлер (51 жашында). Мындан тышкары ал жаңы федералдык жерлердин биринчи өкүлү, биринчи табигый илимдер боюнча билими бар федералдык канцлер. 14-март, 2018-жылы Германиянын Бундестагы Ангела Меркелди ФРГнын федералдык канцлердигине төртүнчү мөөнөткө катары менен шайлады¹³.

Редди Пэтси – Жаңы Зеландиянын 21-генерал-губернатору. Жаңы Зеландиянын Матаматада шаарында туулган. Веллингтондогу Виктория Университетинде окуган, 1976-жылы укук боюнча бакалавр даражасын, 1979-жылы – магистр даражасын артыкчылыгы менен аяктаган. Виктория Университетинин юридика факультетинде мугалим болуп иштеген. 1982-жылы «Watts and Patterson» веллингтон адвокаттык фирмасына ишке кирет, салык жана корпоративдик иштер, кино өндүрүшү тармагында адистешип, биринчи

¹² Толугураак: Сайт «Лига/Досье»: <https://file.liga.net/persons/mey-tereza>

¹³ Ошо жерде: <https://file.liga.net/persons/angela-merkel>

аял-өнөктөш болуп калат. 2016-жылы Жаңы Зеландиянын өкмөтүнө чалгындоо агенттиктери боюнча көз карандысыз доклад даярдап, анда жаңы зеландиялыктардын жеке маалыматтарын көзөмөлдөө боюнча өкмөттүк коммуникациянын коопсуздук Кызматын кеңейтүү сунушталган. 2016-жылы Елизавета II Пэтси Реддини Жаңы Зеландиянын Джерри Матепараинин мөөнөтү аяктагандан кийин генерал-губернаторлугуна дайындоону жактырган ¹⁴.

**«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» сабагында билим берүү процессинде
гендердик теңдик, социалдык инклюзия жана басмырлоого жол бербөө принциптерин
камтууга мисалдар**

Тарыхты окутуудагы гендердик мамиле тарыхый процесстерге таптакыр башка көз караштан кароого мүмкүндүк берет. Адамзаттын өнүгүшүндөгү жыныстардын ролуна басым жасоо өтүп жаткан процесстердин маңызына тереңирээк кароого мүмкүндүк берет.

Гендердик методологияны өздөштүрүүнүн башкы баскычы болуп категориалдык аппараты өздөштүрүү жана аны колдонуу билгичтиги эсептелинет. Маанилүү базистик түшүнүктөрдү дагы бир жолу тактап алуу зарыл.

Гендер (англ. «gender») – жыныс. Гендер – бул дүйнөдөгү жашоонун чагылышы, анда биз бардыгыбыз аялбыз жана эркекбиз, анда белгилүү жыныстык ролдордун стереотиптери калыптанган¹⁵. Жыныс категория катары эки элементтен турат: биологиялык жыныс (sex) жана социалдык жыныс (gender). Гендер жыныс боюнча коомдун мүнөздөмөсүнүн негизин билдирет. Гендер – бул биологиялык жыныс эмес, социалдык мамиле, ар бир адамды социалдык мамилелердин терминдеринде көрсөтүлүшү. Окумуштуулар гендердик мамилелерди б.а. эркектер менен аялдардын ортосундагы мамилени социалдык уюштуруунун бир бөлүгү катары карашат.

*«Тарыхый дүйнө» кылымдардан бери саясий окуялардын үстөмдүгү менен «эркектер дүйнөсү» катары калыптанып келген, анда аял эркек катары коомдун маданий жана социалдык ченемдерине ылайык белгилүү жүрүм-турум моделин карманат*¹⁶.

¹⁴ Толугураак: Сайт «Личности»: https://persons-info.com/persons/REDDI_Petsi

¹⁵ Косых Е.С. Использование гендерной методологии в изучении истории: Международный научный журнал «Инновационная наука» № 04-4/2017 ISSN 2410-6070

¹⁶ Л.П.Репина. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого, - Издательство Российская политическая энциклопедия, 2002 г

«Эркектердин дүйнөсү» – бул коомду куруунун иерархиялык ыкмасы. Гендердик иерархия – бардык иерархиялык системалардын ичинен абдан бекеми жана узакка жашаганы. Ал жүз жылдардан бери гендердик моделди сунуштаган жана гендердик иденттүүлүктү калыптандырган. Жыныстардын басмырлоосу адамдын ой жүгүртүүсүнө күчтүү так калтырган. Эркектердин маданияты, анын баалуулуктары абсолюттук болуп саналат; эркектер күчүн үрөгөн тармактар – коомдук ишмердик, илим, искусство. Аял болсо дайыма эле эркекке баш ийип, үй-бүлөнүн бакубатчылыгы жөнүндө кам көрүүгө тийиш болгон, анын милдети – үй жумушу.

Гендердик теорияда *патриархаттык жана матриархаттык* деген терминдер колдонулат, алар жыныстардын теңсиздигин болжолдогон жыныстык ролдору так бөлүштүрүлгөн мамилелери менен коомдун архаикалык уюштурулушунун белгилүү принциптерине басым жасашат. Эркек – таап келгич, аял – очоктун сактоочу. Андроборбордук (грек тилинен - эркек) мамиле антика мезгилинен тартып тарыхта орун алган, мында аял жарандык укуктун субъектиси болгон эмес¹⁷.

Жүз жылдар бою аялдар коомдун турмушунан, бийлик тармактарынан четтетилген, мындай нерсе аларды тарыхчылар үчүн таптакыр көзгө көрүнбөс абалга алып келген. Антика жана орто кылым тарыхы бизге ачык аялдардын образдарын калтырды: Жанна Д'Арк, Екатерина II ж.б., бирок алар тарыхка өзүлөрүн аялдардын жүрүм-турумунун чегинен чыгуу менен алып жүргөнгө жараша киришкен. Антика философтору «адам» деген терминди колдонуу менен эркекти элестетишкен. Аялдардын өзүн өзү аңдоосунун пайда болуусу тууралуу XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып айтууга болот.

XX кылымдын башында бир катар өлкөлөрдө аялдар шайлоо укугуна ээ болушкан. Биринчи жана экинчи дүйнөлүк согуштар аялдарды өндүрүшкө алып келип, алардын социалдык макамын өзгөрттү. XX кылымдын 60-жылдарынан тартып «аялдардын тарыхы» калыптана баштады – бул биринчиден, аялдардын тарыхы; экинчиден, тарыхый процесске аялдардын көз карашы. 1980-жылдары тарых илимине «гендер» деген түшүнүк кошулду.

Гендердик тарыхтын тематикасында индивиддердин ролу алардын гендердик тиешелүүлүгүнөн көз каранды болгон жашоонун тараптары эң кызыктуу болуп

¹⁷ Шутова, О. М. Тенденции антропологизации в современной историографии: история повседневности, устная и гендерная истории / О. М. Шутова // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 1 / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар) [і інш.]. — Мінск: БДУ, 2002.

эсептелет. Гендердик мамиле үй-бүлө, эмгек, үй чарбачылыгы, коомдук өндүрүштө иштөө, дин, билим берүү, маданият ж.б. тармактарындагы жашоо ишмердүүлүгүн изилдөөдө түшүмдүү келет. Тарыхчылар аялдардын тагдырын экономикадагы, саясаттагы, идеологиядагы, маданияттагы коомдук алдыга жылууларды айкалыштыруу менен иликтешет.

1. Джоан Смит гендердик изилдөөлөрүн негиз кылуу менен, тарыхый материалды талдоодо төмөнкү логикалык схеманы пайдалануу натыйжалуу: Маданий символдорду талдоо, б.а. коомдо аялдардын образы тууралуу жана эркектердин образы тууралуу түшүнүк кантип түзүлгөн.
2. Ченемдик-укуктук мейкиндикте (диний, укуктук, саясий доктриналарда) образдардын бекемделишин талдоо.
3. Социалдык-институционалдык тарыхты талдоо (коомдун бардык тармактарында бийлик кантип бөлүштүрүлөт жана кайра бөлүштүрүлүшү ишке кантип ашырылат: үй бүлө, социалдык страта, мамлекет)¹⁸
4. Жыныстык ролдорду жекече-психологиялык кабыл алууну талдоо (идеалдуу аял-эркектин образдарынын маданий жактан белгилениши менен гендердик иденттүүлүк дал келеби).

«Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» боюнча мектеп окуу китеби дээрлик дайыма «коомдук тарыхка» дал келгендиктен, анда согуштар, саясат, искусство, революциялар, экономика ж.б. тууралуу материалдар жайгаштырылат. Ошону менен эле турмуш-тиричилик, шаардыктардын жана айыл тургундарынын жашоо образы, балдарын кантип тарбиялашкан, мектептери кандай болгон, кантип көңүл ачышкандыгы тууралуу материалдар жок. Ошондуктан, окуу китептеринде аялдарга арналган беттер абдан аз, себеби эркектердин үстөмдүгүнүн ушул түрлөрүндө азыраак эле аялдардын атагы чыккан.

Тарых өзүнүн мүнөзү боюнча «эркектердин тарыхы» эле болбостон, XX кылымга чейинки тарыхчылардын бардыгы негизинен эркектер болушкан. Ошондуктан, тарыхта негизинен макродүйнө баяндалат. Бул тарыхый инсандардын тандоосун дагы аныктаган – көпчүлүк учурда булар башкаруучулар, көрүнүктүү саясатчылар, революционерлер, аскер адамдары, илим жана искусство өкүлдөрү. Аялдар ушул эркектердин ролун ийгиликтүү

¹⁸ Социалдык страт (лат. stratum – катмар, пласт) жалпы коомдук белгилери (жыныс, курак, кирешенин деңгээли, билим деңгээли, кызыкчылыктар тармагы, жашаган жери ж.б.) же бир нече белгилеринин айкалышы менен бириккен социалдык катмар (же топ).

аткарган учурда гана тандалган тарыхый ишмерлердин катарына кошулушкан. Тарыхта жеке жашоо орун алат, бирок эгер ал тарыхый инсандардын гана жеке жашоосу болсо.

Демек, «Кыргызстан тарыхы жана дүйнөлүк тарых» боюнча окуу китептери коомдогу гендердик асимметрия кырдаалын чагылдырышат, тарыхый процесстеги аялдардын ролун азайтуу менен саясий жана бийлик структураларындагы эркектердин үстөмдүк кылуучу көз карашы жөнүндө стереотиптерди чыгарышат.

Гендердик тарых аялдарды тарыхка кайра алып келүү милдетин коюуну гана эмес, аялдар менен эркектердин мамилеси аркылуу тарыхты сунуштоону жана тарыхты аялдардын көзү менен кароону дагы койду. «Аялдардын тарыхын» калыптандыруу илимге тарыхый булактардын жаңы тибин киргизүүгө мүмкүндүк берди – аялдардын күндөлүктөрү, мемуарлары ж.б. Аталган булактар изилдөөчүлөргө микро-тарыхка көңүлүн топтоого мүмкүндүк берди: үй- бүлө тарыхы, социалдык страттардын тарыхы, турмуш-тиричилик тарыхы. Мына ушул суроолордун бардыгы бүгүн гендердик тарыхтын мейкиндигинде эле эмес, социалдык тарых же күнүмдүк турмуш тарыхтын мейкиндигинде жатат.

Гендердик тарых «эркек» же «аял» тарыхына караганда жаңы тарыхый илим катары өтө кенен, анткени анын функциясы комплементардык эмес (кошумча), компенсациялоочу да эмес (бир нерсенин жетишпестиги), кайра карап чыгуучу эмес (эски түшүнүктөр, эски ыкмалар) топтоштуруучу (синтездөөчү) гана.

1-мисал. Сабактын темасы: «Манас» эпосундагы аялдардын образдары

8-класстын окуу программасы.

20-тема: «Манас» баатырдык эпосу (программа боюнча 2 саат)

Сунушталуучу стратегия: тексттин үзүндүлөрү менен топто иштөө, кийинки талкуулоосу менен.

Окуучуларга аялдар тууралуу сюжети менен «Манас» эпосунун текстинен үзүндүлөрү менен таанышып чыгуу жана XVI-XIX кылымдагы кыргыз коомундагы аялдардын ролун талкуулоо сунушталынат.

Текстен сунушталуучу үзүндүлөр:

- Чыйырды жана Жакып (алар бири-бирине кандай мамиле жасашат)
- Манастын Каныкейге күйөө түшүп барышы
- Манастын жортуулга даярдануусу
- Каныкейдин башкаруусу
- Манасты акыркы сапарга узатуу

Талкуулоо үчүн сунушталган суроолор:

1. Кыргыз коомундагы аялдардын идеалы кандай болгон?
2. Кыргыз коомунда аялдар орчундуу роль ойногондугун кандай фактылар күбөлөндүрөт?
3. Кайсы эпизоддор коомдун өнүгүшүндө жана калыптанышында аялга караганда эркекке маанилүү роль таандык экендигин тастыктайт? Бул эмне менен байланышкан?
4. Биздин көп улуттуу мамлекетибизде заманбап аялдын идеалын оозеки түзгүлө.

Мугалим үчүн материалдар

«Эпос, бул элдин оозеки жазылган тарыхы, анда тарыхый фактылардын берилиши жагынан да, элдин даанышмандыгын чагылдырышы жагынан да абдан бай»

А.Н. Бернштам. Кыргыз «Манас» эпосунун келип чыгуу доору//

«Манас» - героический эпос киргизского народа. – Ф., 1968. С. 177.

«Манас» - бул кыргыз элинин өткөн мезгили тууралуу зор дүйнө, бул анын дүйнөлүк маданиятка кошкон салымы, ажайып көркөм сүрөтү»

Ч. Т. Айтматов. Ал «Манастын» миллион сабын жат билген //

Айтматов Ч. Статьи. Выступления. Диалоги, Интервью. – М., 1988. С. 21-22

Жанры боюнча «Манас» эпосу баатырдык эпоско кирет, анда кыргыз элинин көз карандысыздык үчүн күрөшү, каардуу душмандар менен күрөштөгү баатырлардын эрдиги баяндалып, кыргыз элинин биримдиги үчүн жан аябаган улуу баатырлар даңкталат. Так мына ушул идеялар эпосту дүйнөлүк эң мыкты адабияттын катарына киргизди. Эпостун бардык изилдөөчүлөрү аны көптөгөн сюжеттик тилкелер аркылуу көрсөтүү менен чыгарманын сюжети абдан кенен тарыхый окуяларды камтый турганын белгилешет. Эпостун ЮНЕСКО белгилеген монументалдуулугу жана масштабдуулугу ушунда.

«Манас» эпосунун феномени кыргыз элинин материалдык жана рухий дүйнөсү боюнча абдан кенен маалыматка ээ болгондугунда. Эпостун алгачкы изилдөөчүлөрүнүн бири Ч. Валиханов эпосту «кыргыз элинин энциклопедиясы» деп атаган. В.В Радлов эпос жөнүндө «элдин бүткүл жашоосун жана умтулууларын баяндаган поэтикалык дүйнө» деп баалаган. Эпосту этнограф С.М. Абрамзон жана белгилүү жазуучу Ч.Т. Айтматов элдин турмушу тууралуу өтө баалуу маалыматтардын булагы деп айтышкан.

Кыргыздардын күнүмдүк турмушун чагылдыруу контекстинде аялдардын образынын берилиши абдан баалуусу, алар кыргыздардын XVI-XIX кылымдардагы «аялдардын тарыхын» кайра курууга мүмкүндүк берет.

Эпосто Чыйырды, Сайкал, Арууке, Айчүрөк ж.б. аялдардын эстен кеткис жаркын образдары берилген. Албетте, эпостогу эң ачык, айжаркын аял образы чагыманын башкы каарманынын аялы – Каныкей. Каныкей деген ысымдын өзү терең символикалуу, турмушка чыккандан кийин Санирабийганы жаңы ысым-символ менен аташкан – «Каныкей» ал «Кандын никесиндеги аял» деген сөздөн келген жана «хандын аялы», «хандын жубайы» дегенди билдирет.

Эркек болбой кыз болгон,
Элден ашык уз болгон.
Катындан артык кайраттуу,
Кыйладан ашык билимдүү,
Кылымдан ашык илимдүү.
Санаганы сарамжал,
Иштегени баары амал

Каныкей – Манастын өмүрлүк жары гана эмес, ал эң алгач Манастын башкы кеңешчиси, анын уулунун энеси, качкында жүрүп, уулун өз Мекенине болгон сүйүү жана патриотизм сезимин тарбиялаган. Анын образы аялдардын коомдогу өзгөчө абалын чагылдырат, аял ишенимдүү жубай жана камкор эне эле эмес, чечм кабыл ала алган жана ал үчүн өзүнө жоопкерчилик ала билген адам.

Каныкей гана Манасты Бухара элин жазалоону чечкен кезде токтотуп калат. Каныкей гана Манасты кайда көмүү керектигин чечет, Каныкей гана жана дос кыздары Манастын жортуулуна даярдык көрүшөт. Каныкей гана Манас жокто элди башкарат. Анын кеңештерин Манас жана Бакай да угушат. Манастын кырк чоросу жортуулда анын камкордугун ыраазычылык менен дайыма эстешет. Анын акылы жөнүндө душмандар дагы айтышат. Бул пландан алганда Манастын энеси жана карындашынын (Чыйырды менен Карлыгач), Семетейдин аялы Айчүрөктүн образы да орчундуу. Эпосто Каныкейдин жан дүйнөсүнүн сапаттарына көп көңүл бурулат: анын адамгерчилигине, адилеттигине, сылыктыгына, меймандосутугуна, айкөлдүгүнө, камкордугуна, жоомарттыгына. Каныкей – баатырдын аялыны, баатырдын энесинин идеалдуу образы. Бул «эркектин тарыхынын» ичиндеги «аял тарыхы».

Мына ушинтип, башка көптөгөн баатырдык эпосторго салыштырмалуу «Манаста» аялдардын образдары кенен берилген, бул кыргыз коомундагы аялдардын орчундуу ролу жөнүндө күбөлөндүрөт. Ошентсе да тарыхый окуялардагы башкы роль баары бир эркек-баатырларга берилет, ал эми аял– бул үйдүн кутун сактоочусу.

2-мисал. Тема «XIX кылымдын биринчи жарымындагы кыргыздардын күнүмдүк турмуш тиричилиги»

8-класстын окуу программасы «Кыргызстандын тарыхы»

Тема: «Кыргызстан XIX кылымдын биринчи жарымында»

Аталган теманы карап чыгууда көчмөндүктүн түрлөрү, малдын курамы, көчмөн жана отурукташкан ишмердүүлүктүн айкалышы сыяктуу маселелерге эле көңүл буруу сунушталынат, бирок көчмөндөрдүн күнүмдүк турмуш-тиричилигин баяндоо дагы албетте маанилүү., Так мына ушул аспект кыргыз коомундагы аялдардын социалдык макамы жана ролу туралуу билүүгө мүмкүндүк берет.

Сунушталган стратегия – таблица менен иштөө

Ишмердүүлүктүн түрлөрү	Эркектер	Аялдар	Балдар
Мал багуудагы ишмердүүлүктүн түрлөрү			
Үй чарбачылыгындагы ишмердүүлүктүн түрлөрү			
Үйдөгү өндүрүштүк ишмердүүлүктүн түрлөрү			

Көчмөндөрдүн чарбачылыгынын өзгөчөлүгүн жана түрлөрүн көчмөн чарбанын өзгөчөлүгү менен аныкталган: эркек мал караса, аял үйдөгү жумуштарды жасаган, балдар чоңойгонунан жараша чарба жумуштарынын процессине аралашышкан. Балдарды тарбиялоо дагы аялдын милдетине кирген, албетте эркек баланы эркектин жумуштарына үйрөтүү үчүн аны аял өзү жасаганды билүүгө тийиш болчу. Чындыгында аялдар мал бакканды билишкен, атта жакшы жүрүшкөн.

Мына ушинтип, аял үйдүн (боз үйдүн) кожойкеси катары да, үйдү башкаруучу, бала төрөө, балдардын тарбиячысы катары алмашкыс болсо, ал эми эркек– жашоого каражатты таап келүүсү жүктөлгөн. Эркектерге караганда үй милдеттери жагынан аялдардыкы көп болгон.

Ошондой эле үйдөгү ыңгайлуулукту түзүү да аялдан толугу менен көз каранды болгон. Негизги үй өндүрүшү да аялдардын иши болгон: кийиз ийлөө, сайма саюу, курак

куроо, түйүү, кийим тигүү. Аялдын үйдөгү көп тараптуу ролу анын коомдогу салттуу урматтуу ордун аныктаган.

Мисал катары Курманжан-Датканын өмүр баянындагы окуяны караса болот, ал кары адамга турмушка чыгуудан кескин түрдө баш тарткан жана аксакалдардын кеңеши да ага таасир эте алган эмес, себеби макул болбоо себеби алар үчүн түшүнүктүү болгон – мындай үй-бүлөдө балалуу болуу мүмкүн эмес жана бул кыргыз коомунун тукум улоо салты боюнча аялдардын милдетине карама-каршы келген.¹⁹

Байыркы түрктөрдүн аялдарга карата сый мамилеси тууралуу «Синь Тан шу» деген чыгармада Се-ли кагандын баласы менен болгон учур баяндалат. Ал тойдон эт жегенден баш тартат, анткени анын апасы кечигип, ага тиешелүүсү калбай калат. Бул кытай императорун таң калтырат жана дагы, энесине да өзүнүн үлүшүн алат.

Ал эми Чынгыз-хан минтип айткан дешет: «Эркектин жакшы сапаттарын аялынын жакшы сапаттарынан билсе болот».

Талкуулоо үчүн сунушталган суроолор:

1. Силер кандай деп ойлойсуңар, эмне үчүн кыргыз коомунда чарбачылыкта эркектерге караганда аялдардын милдети көбүрөөк болгон?
2. Коомдогу аялдарга урматтоо мамиле эмне менен шартталган? Кайсы салттар, сиздин көз карашыңызда сакталышы керек, кайсылары стереотиптер катары каралып өзгөртүү зарыл деп ойлойсуңар? Өзүңөрдүн көз карашыңарды негиздегиле.

3-мисал. Тема: «Боз үй»

8-класстын окуу программасы «Кыргызстандын тарыхы»

Тема: «Маданияттагы жаңы кубулуштар. Боз үй – негизги турак-жай жана дүйнөнүн модели. Боз үйдүн аял жана эркек бөлүгү».

8-класстын окуу китебинде аталган теманын мазмуну программа менен дал келбейт жана боз үй тууралуу материал жок экендигин белгилеп кетүү керек.

Аталган теманы талкуулоодо боз үй кыргыздардын гана турак-жайы эместигин белгилеп кетүү жөндүү. Сөздүктөн²⁰: түрк жана монгол көчмөндөрүнүн кийиз менен жасалган турак үйү. «Jurt» сөзүн түрк тилдеринен которгондо «эл» дегенди туюндурат, «жайыт, тууган жер» дегенди да билдирет. Кыргыз жана казак тилдеринде «Ата-Журт» «Мекен», «Тууган жер», сөзмө которгондо - «атанын эли». Азыркы монгол тилинде журт

¹⁹ Амангазиев «Серебряная камча». – Бишкек, 2004

²⁰ Юрта// Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890-1907.

деген сөз (гэр) «үй» деген сөзгө синоним. Тыва тилинде «бүлө» «өг» сөзүнө биригип, «үй бүлө» дегенди билдирет. Казах тилинде боз үй «киіз үй» деп аталып, түз которгондо – «кийизден жасалган үй». Кыргыз тилинде журт «боз үй» – «боз түстөгү үй», адатта боз үй жасалган кийиздин түсү ушундай, дагы жакшылап жасалганы ак кийиз менен жабылып «ак үй» – «ак түстөгү үй» дегенди туюндурат.

Бул теманы окуучулар башка сабактарда, предметтерде, класстан тышкаркы иштерде карашкандыктан, 8-класста окуучулардын билимин жалпылоо жана боз үйдүн жасалышын эле эмес, анын эркек жана аял деп экиге бөлүнүшүнө көңүл бөлөбүз.

Аталган суроону карап чыгууда сунушталган стратегия – ролдоштурулган оюн «Боз үйгө экскурсия».

Бир нече окуучу боз үйдүн кожоюнунун ролун ойношот, алар коноктор үчүн боз үй боюнча экскурсия өткөрүшөт. Экскурсия аяктагандан кийин коноктор төмөнкү суроолорго жооп бериши керек: «Эмне себептен боз үйдө эркек жана аял жак деген бөлүнүү бар? » Кожоюндун ролун аткарышкан окуучулар жардамчы суроолор аркылуу «конокторду» жоопко алып келишет. Мындай бөлүнүү боз үйдүн мейкиндиги абдан жакшы уюштурулган жана предметтер аларга берилген орундарда жайгашкан учурда иреттүүлүктү сактоого мүмкүндүк түзөт, б.а. эркек тарабында ээр, мергенчинин шаймандары ж.б. буюмдар бар болсо, ал эми аял тарабында идиш, бешик ж.б. бар. Бул предметтерди алууга эч кимге тыюу салынбайт. Боз үйдүн экиге бөлүнүшү аялдарга карата басмырлоонун эч кандай тиешеси жок.

4-мисал. Тема: «Кыргыздардын XIX кылымдагы Кокон хандыгына каршы күрөшүүнүн экономикалык себептери»

«Кыргыздардын Кокон хандыгына каршы күрөшү» темасына

Кыргыздардын салттуу уруулук-патриархалдык коому албетте, иерархиялык коом болгон. Мындай коомдо экономикалык эксплуатация уруу башчыларынын уруулук уюмдардын мүчөлөрү менен уруулук-патриархалдык мамилелери алдында жашырылып, салттык жана диний көрсөтмөлөр менен бекемделет. Мамилелердин мындай системасы көп убакыттар бою экономикалык ресурстар өзгөргөсө, социалдык карама-каршылыкты чыгарбайт.

Кыргыздардын Кокон хандыгы тарабынан басып алышынан кийин чейин жөнөкөй көчмөндөргө карата экономикалык кысымдын жүктөмү бир топ күчөйт жана ушул Кокон хандыгына каршы көтөрүлүштүн себеби болгон. Сунушталган стратегиялар: мээге чабуул, кластер.

1. Мээге чабуул үчүн сүроолор: Кыргыз коомунун катмарларга бөлүнүшү Кокон хандыгына каршы көтөрүлүштүн себептерине кандай таасирин тийгизген? (биригүү, жаңы элитанын пайда болушу, чептердин пайда болушу, көзөмөлдүн күчөшү).

Тапшырма: «Кыргыз коомундагы өзгөрүүлөр» өзөктүү сүйлөм менен кластер түзүү.

Мугалим үчүн маалымат

Кыргызстанды 19-кылымдын 1-жарымында Кокон хандыгы тарабынан басып алуусу саясий мотивдер, ошондой эле Чыгыш Түркүстан жана Россияда анын соода кызыкчылыктарын кеңейтүү менен байланыштуу болгон. Чыгыш Түркүстандын соода жолдору Кыргызстан аркылуу кеткен жана Кокон хандыгынын башчылары алардын үстүнөн көзөмөл жүргүзүүгө, ошону менен бирге Кыргызстанды рынокко, бодо малчылык сырьёнун булагына жана салыктар жана төлөмдөрдүн ар кандай түрлөрү менен салыктарды калктан чогултуу аркылуу киреше алууга айлантууга аракет кылышкан. Хандыктын территориясында жергиликтүү феодалдар жана хан бийлиги тарабынан катаал эксплуатацияланган өзбектер, тажиктер, кыпчактар, кыргыздар жана казактардын бир бөлүгү жашашкан.

Кыргызстанда Кокон хандыгынын үстөмдүк кылган мезгилинде ислам тез тарай баштаган. Биринчи жылдары кыргыздар кокон хандыгына негизинен салыктардын 3 түрүн төлөшкөн: тондюк-зекет — ар бир боз үйдөн бир койдон, алал-зекет — 40 баш малдан бир баш мал жана харадж — жер салыгы. Андан сырткары, убакыт убактысы менен бир тилла (кырг. дилде – алтын тыйын) же бир боз үйдөн 3 кой көлөмүндө аскер салыгы алынган. Түштүк Кыргызстан жана Талас өрөөнүнүн калкы үчүн оор милдет болуп эркек калкын милдеттүү хандын армиясына кызмат кылууга чакырылышы эсептелген. 19-кылымдын биринчи жарымында жана кийинчерээк, өзгөчө Хива жана Бухарага каршы согуш учурунда кокон ханы Худояр (кырг. Кудаяр) Кыргызстандын көчмөн райондорунун эркек калкынын баарын резервге чакырган.

Кокон хандыгынын басып алуусу Кыргызстандын калкына оор феодалдык эзүү жана жакырчылыкты алып келди. Кыргыз эли бир нече жолу кокон хандыгынын зордоосуна каршы күрөшкө чыкан: 1832-жылы нарындыктардын көтөрүлүшү чыккан, 1843-жылы ысыккөлдүктөрдүн, 1845-жылы оштук кыргыздардын, 1857-жылы аулеатиндик казактардын жана талас кыргыздарынын көтөрүлүшү чыккан. 19-кылымдын 40-50-жылдарында көтөрүлүшкө кокон бийликтегилеринин каракчылык саясатынын натыйжасында талкаланган жана жакырланган майда жана орто малчылар, жөнөкөй

дыйкандар, ошондой эле феодалдык кыргыз төбөсү көрүнгөндөрдүн азыраак бөлүгү катышышкан.

1873-жылдын жазында зордук-зомбулукка жана оор салык түйшүгүнө чыдай албай Худояр ханга каршы Кыргызстандын түштүгүнүн тургундары чыгышты. Кокон ханы адегенде аны менен сүйлөшүүгө келген 40 кыргыз жана кыпчак старшиналарын өлтүрүү менен, толкунду басып салууга аракеттенген, бул ачык элдик көтөрүлүштү чакырды. 1873-жылы июль айында көтөрүлгөн кыргыздар Өзгөндү жана Худояр хандын жашыруун казынасы сакталган жакшы бекемделген Сук тоосундагы стратегиялык пункту алышты. Андан соң кыргыз жана кыпчак көтөрүлүштүн катышуучулары Үч-Коргон, Ош, Сузак жана Булак-Башыны алышты. Көтөрүлгөндөргө отурукташкан өзбек элдери биригишти, 3000 жакын кокон сарбаздары көтөрүлгөндөрдүн тарабына өтүштү.

1783-жылдын күзүндө аймактын түштүк райондорунун кыргыздары Россия мамлекетинин жарандары болууга жана ошону менен Кокон хандыгынын эзүүсүнөн кутулууга чечим кабыл алышты. 18-кылымдын 50-60-жылдарында ыктыярдуу Россиянын курамына кирген түндүк кыргыздардын үлгүсү Кыргызстандын түштүгүнүн калкына таасирин тийгизип жатты. Бирок Кокон хандыгын токтотуудан кийин 1868-жылы Россиянын феодалдары, падыша өкмөтүнүн өкүлдөрү көтөрүлүштү жана түштүк кыргыздардын Токмок уездинин чегине өтүшүн терс кабыл алышты. 1874-жылы, 4-майда мундуз уруусунун ишенимдүү адамдары кайрадан падыша администрациясына Россиянын жараны болууга 2 миң араба кыргызды кабыл алышына кайрылышты. Бирок, жергиликтүү падышалык аскер бийлиги кайрадан россиялык жарандыкка түштүк кыргыздарды кабыл алуудан баш тартты.

Элдик көтөрүлүштүн экинчи баскычында 1875-1876-жылдары Худояр хандын катаалдыгына кыргыздар жана өзбектер биргелешип каршы чыгышты. Худояр хандын бийлигине өзбектер, кыргыздар, кыпчактардын эмгектенген калкы гана эмес, колунда бар класстын өкүлдөрү дагы ыраазы болгон эмес. Өзгөчө Худояр ханга нараазычылык салыктардын көбөйүшү менен байланыштуу күчөдү, аны жогорку хандын чиновниктери дагы мойнуна алышты. Көтөрүлүштүн жаңы чыгышын жогорку хандын аскер башчылары Худояр ханды алып салып, анын баласы Насреддин-бекти Андижандын башкаруучусу кылуу үчүн пайдаланууну чечишти. 1875-жылдын 21-июлунан 22-июлуна караган түнү хандын армиясынын жарымысы (4000 жакын аскер адамы) Кокондон кетишти жана көтөрүлүшкө кошулушту. Худояр хан, өзүнүн аскеринин калгандарынан айрылып, Ходжентке орус бийлигинин коргоосу алдына качты. 24-июлда Кокон шаарынын калкы,

аттуу баштуулары, диний жетекчилери тарабынан хандык тактыга Насреддин-бек шайланган. 4-августа туркестандык генерал-губернатор Кауфман Насреддинге, аны кокон ханы катары расмий тааныган кат жөнөткөн, ал эми 9-октябрда Кокон хандыгында жаңы төңкөрүш болгон. Жаш хан Насреддин аны колдогон жүз адам менен өзүнүн атасына окшошуп Кокондон көтөрүлгөн кыргыз жана өзбектерден Россиянын коргоосу алдына Ходжентке качкан.

Булак: "Кыргызстандын тарыхы" китебинен-скан, Кыргыз ССРинин илимдер Академиясынын тарых институту, 1963-ж. // URL: <http://www.foto.kg/maps/328-zavoevanie-kirgizii-kokandskim-hanstvom.html>

Сабактагы «Кластер» ыкмасы²¹

Кластер – бул маалыматты уюштуруунун графикалык формасы, мында башкы маанилик бирдиктер бөлүнүп, бири-бири менен бардык байланышы схема аркылуу көрсөтүлөт. Аны окуу материалын ыраатташтыруу, жалпылоого өбөлгө болуучу сүрөт деп эсептесек да болот. Кластер үймөк формасында же спутниктери бар планетанын модели сыяктуу тартылат. Борборунда негизги түшүнүк, ой жазылып, тике сызыктар менен анын мазмунун ачып берген бирдиктер жазылат. Бул сөз, сөз айкашы, сүйлөм, идеялар, ойлор, фактылар, образдар, ассоциациялар болушу мүмкүн. Борбордук планетанын айланасындагы «спутниктер» азыраак маани берген бирдиктер, көбүрөөк теманы ачып, логикалык байланышты кенен чагылдырышы мүмкүн. Категорияларды, аларды үйрөнө турган материал аркылуу пикирлер жана фактылар менен негиздеп, тагыраак бөлүү маанилүү. Сабакты уюштуруу ыкмасына жараша кластер доскада, өзүнчө баракта же ар бир окуучунун дептеринде жеке тапшырма иретинде берилиши мүмкүн. Кластер түзүүдө ар кандай түстөгү бор, калем сап, фломастерлерди пайдаланууга болот. Бул башкысын бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет (жалпы категориялар) жана картинасын көрсөтмөлүү кылат, бардык маалыматты ыраатташтырууну жөнөкөйлөштүрөт. Классикалык кластерден башка мугалимдер анын ар кандай варианттарын ойлоп табышкан. Алардын айрымдарына токтолобуз.

Кагаз кластер. Кластер түзүү үчүн мугалим окуучуларга карточкаларды таратат, анда сөз же тексттен үзүндү берилип, башкы түшүнүк сунушталат. Окуучулардын милдети – алган карточкаларды аны айланта жайгаштырышы керек, натыйжада маанини туюндурган схема пайда болот. Сүрөттөр менен берилген кластер. Аны арт-кластер деп дагы аташат. Анын идеясы окуучулар темага таандык сүрөттөрдү алышат. Алардын милдети – түйүндүү түшүнүктүн айланасында жайгаштырылып, негиздеп, эмне себептен башка сүрөт бул жерде болушу керектигин айтып беришет. Кайтарым кластер. Мугалим окуучуларга кластер сунуштайт, анда экинчи маанидеги түшүнүктөр берилген. Окуучулардын милдети – аларды талдап, түйүндүү жана негизги түшүнүктөрдү алып чыгуу. Ушул өңдүү жумуш, теманы берүүдө пайдаланылат, окуучу алып чыгышы керек.

²¹ Сайт «Педсовет». Ирина Калайтанова «Прием «Кластер» на уроке». // URL: http://pedsovet.su/metodika/priemy/5673_metod_klaster_na_uroke

**5-мисал. Тема: «Социалдык түруктуулук жана зордук-зомбулуксуз саясат ресурс катары
Улуу Жибек жолунун көп маданияттуу мейкиндигинин калыптанышы»**

Программа боюнча 9-тема, 7-класс «Маданий мейкиндик» (программа боюнча 2 саат)

Улуу Жибек жолу азыркы Кыргызстандын аймагын б.з.ч. 2 жана б.з. 13-кылымына чейин кесип өтүп турган көп маданияттуу жана көп диндүү мейкиндикти калыптандырууга өбөлгө болгон. Албетте, Улуу Жибек жолу баюунун өтө чоң ресурсу катары, ал ресурсту башкарууну каалаган мамлекеттер аралык согуш чыр-чатактарынын себепчиси да болгон.

Бирок күнүмдүк турмушта Улуу жибек жолу аркылуу Кытай жана Жер Ортолук деңизине чейин жылган товарлар эле эмес, ушул товарларды кыймылдаткан адамдар аркылуу маданият да, дин да жайылган. Мына ушунтип, Улуу Жибек жолу таң калыштуу тарыхый феноменди калыптандыруунун ресурсу болгон, анын маңызы жыйынтыгында көчмөн жана отурукташкан маданияттарынын синтезин пайда кылган. Бул процесске көптөгөн элдер катышышкан жана VI-XII кылымдарда азыркы Кыргызстандын аймагына кирген мамлекеттерде ички абдан толеранттуу коомдун калыптануусунун негизи түзүлгөн. Сунушталган стратегия «Билем-Билгим келет-Билдим»: азыркы Кыргызстандын аймагындагы орто кылымдагы шаарлардын тарыхы жана маданияты боюнча текст менен иштөө.

Талкуулоо үчүн болжолдуу суроолор:

1. Улуу Жибек жолу эмнени туюндурган?
2. Азыркы Кыргызстандын аймагындагы шаарларда согдиялыктар, кытайлар, түрктөр кантип пайда болушкан?
3. Эмне себептен ар кайсы өлкөлөрдүн соодагерлери өздөрүнүн соода факторияларын Улуу Жибек жолу боюнча түзүшкөн жана эмне себептен бул факториялардан ири шаарлар өсүп чыккан?
4. Шаар маданияты (отурукташкан) көчмөн турмуш менен кантип өз ара аракетте болгон?
5. Кандай фактылар азыркы Кыргызстандын аймагында орто кылымдардагы шаарлардын маданияты көп маданияттуу экендигин далилдейт?
6. Кайсы диндер шаарларда тынч жашап кете алган? Эмне себептен Улуу Жибек жолунда жайгашкан шаарлардын жана мамлекеттердин ичинде уруулар жана диндер аралык чыр-чатактар чыккан эмес?
7. Кайсы шаарлар азыр да (кайсы мамлекеттердин аймактарында) Улуу Жибек жолунун трассасында жайгашкан?

Б/Б/Б²² таблицасы

Берилген тема боюнча биз эмнени билебиз?	Биз эмнени билгибиз келет?	Биз эмнени билдик?
--	----------------------------	--------------------

Максат: жаңы маалыматты кабыл алуу жана түшүнүүгө даярдануу.

Методду кадамдар аркылуу баяндоо

1-кадам. Ватманга алдын ала даярдалган Б/Б/Б. таблицаны илебиз

2-кадам. Тандалган тема боюнча мээге чабуулду өткөрөбүз.

3-кадам. Блиц-сурамжылоо методун пайдалануу менен «Берилген тема боюнча биз эмнени билебиз?» деген тилкени толтурабыз.

4-кадам. «Биз эмнени билгибиз келет» деген тилкени ушундай эле жол менен толтурабыз.

5-кадам. Тандалып алынган тема боюнча негизги жоболорду камтыган маалыматты сунуштайбыз. Окуучуларды маалымат менен видеофильм, таратылуучу материалдар, окуу китебинен алынган материалдардын жардамы менен салттуу лекция аркылуу тааныштырса болот.

6-кадам. Сунушталган маалымат менен таанышуудан кийин «Эмнени билгибиз келет?» деген тилкеге кайрылып келебиз, кайсы суроолорго жаап табылганын аныктап, аларды «Биз эмнени билдик?» деген тилкеге жазабыз. Ушул эле тилкеге жаңы маалыматтарды да жазабыз. Ушул эле «Эмнени билгибиз келет?» деген тилкеге окуучулар алдын ала карабаган жаңы маалыматты жазабыз.

7-кадам. «Биз эмнени билебиз?» деген тилкеден окуучулардын билими канчалык ишенимдүү экенин тактайбыз.

8-кадам. Эгер «Эмнени билгибиз келет?» деген тилке жоопсуз ачык калса, жооп табуу үчүн окуучулар кайда кайрылуусу керектигин талкуулагыла (өзүңөр сунуштагыла).

Кеңеш

Эгер метод биринчи жолу өткөрүлүп атса, доскага (баракка) төмөнкү чектөөлөрдү жазууну сунуштайбыз .

- Мээге чабуул-6 мүн.
- Блиц-сурамжылоо-4 мүн.
- Таратылуучу материалдар менен таанышуу-10-12 мүн.
- Талкуулоо жана Б/Бк/Б таблицасын толтуруу-15 мүн.

Белгилүү көндүмдөргө ээ болгондон кийин, бул методду өзүнчө кичи топтордо өткөрүүгө болот.

²² Центр современных методик преподавания: мультимедийный обучающий курс:
<http://www.dioo.ru/praktika/znayu-hochu-uznat-uznal-z-h-u.html>

4-бап. Гендердик укук жана басмырлоого жол бербөө тармагындагы окуучулардын жетишкендиктерин баалоо

Азыркы учурда Кыргыз Республикасынын мектеп билим берүү системасында «Мектепке чейинки жана мектеп билим берүүсүнүн сапатына баа берүү Концепциясы» иштелип чыгып, 2023-жылга чейин бардык мектептерде жайылтуу каралууда. Аталган документ мектепке чейинки жана мектеп билим берүүсүнүн сапатына баа берүүнүн натыйжалуу улуттук системасын түзүүнү максат кылат.

Билим берүүнүн сапатын «билим берүүнүн натыйжалары билим берүүнүн ар кандай субъектилеринин (окуучу, педагог, ата-энелер, жумуш берүүчүлөр, жалпы коом) күтүүлөрүнө же алар тараптан коюлган билим берүү максаттарына жана милдеттерине ылайык келишинин даражасы» деп түшүнүшөт (Жалпы мектептик билим берүүсүнүн мамлекеттик билим берүү стандарты, 2014)

Концепция аны иштеп чыгууга себеп болгон көйгөйлөрдү белгилейт, алардын арасында: баа берүүнүн окутуунун натыйжаларына жетишүүсүн эмес, окутуунун күнүмдүк процессин көзөмөлдөөгө көңүл буруусу; окутууга түзөтүү киргизүү, методдорду тандоо, мазмунду аныктоо үчүн ж.б. баалоонун натыйжаларын чектелүү пайдалануусу.

Концепция тиги же бул тармакта окуучулардын жетишкендиктерин өлчөө каражаты катары чен-өлчөмдөр менен баалоону пайдалануу сунушталат, ушул баа берүүнүн чен-өлчөмдөрү окуучулар үчүн да, ата-энелер үчүн да түшүнүктүү, тааныш болушу керек. Баалоо окуучулардын компетенттүүлүктөрүн калыптандырууну колдоого тийиш жана окутууда инсанга багытталган мамиленин талаптарына ылайык келүүсү, предметтик да, өзөктүү да компетенттүүлүктөрдү өлчөшү зарыл.

Концепциядагы сунуштарга таянуу менен социалдык тармактагы предметтерден сабак берген мугалимдер жана көп түрдүүлүк, басмырлоого жол бербөө, социалдык инклюзия баалуулуктарын окуучуларда калыптандыруу боюнча окутуу процессинде милдеттерин ишке ашырууда биринчи кезекте калыптандыруучу баалоонун башкача айтканда – окутуу үчүн баалоонун куралдарын жана ыкмаларын өздөштүрүү б.а., сунушталат²³.

Калыптандыруучу баалоо мугалимдин окуучуларга карай натыйжалуу кайтарым байланышын; окуучулардын таанып билүү процессине жигердүү тартылышын; окутуунун натыйжаларын окутууда эске алуусун; окуучулардын мотивациясы жана өзүн өзү баалоосу

²³ Концепция «Оценивание для обучения», разработанная Группой Реформы Оценивания (AssessmentReformGroup), 1999г.

баалоодон көз каранды экендигин түшүнүүсүн; окуучулардын өзүн өзү баалоого жөндөмдүүлүгү²⁴. болжолдойт

Натыйжалуу кайтарым байланыштын мисалдары:

1. Теманы окуп-үйрөнүүнүн башталышында теманын түйүндүү түшүнүктөрүн доскага/өзүнчө баракка жазып койгула жана окуучуларды аларга өздөрүнүн аныктамаларын беришин сунуштагыла. Теманы өтүп жатып бул түшүнүктөргө кайрылгыла жана окуучуларга кайрадан аларга аныктама берүүсүн жана аны мурунку идеялар менен салыштыруусун сунуштагыла.
2. Окуу китебиндеги берилген текстти окуган учурда окуучуларга түшүнүксүз сөздөрдү жана сүйлөмдөрдү белгилөөнү сунуштагыла, андан кийин жалпы талкуулоо өткөргүлө.
3. Сабактан бардык баскычтарында суроолорго окуучулардын оозеки/жазуу түрүндөгү жоопторун практикалагыла.
4. Окуучуларга үйрөнүп жаткан темадан негизги идеяларды бөлүп көрсөтүүнү жана аларга карата өздөрүнүн мамилесин билдирүүнү сунуштагыла.

**Негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандырууга багытталган суроолор
калыптандыруучу баалоонун бирден бир куралы катары**

А) Темага чакыруу баскычы

Бул тууралуу эмнени билесиз же эмнени болжолдойсуз? Сиз же сиздин жакындарыңыз ушундай нерселерди башынан кечиргенби? Сиз, сиздин жакындарыңыз, коомчулук менен мунун кандай байланышы бар? Ушуга байланыштуу сиздин кандай ойлоруңуз бар? Бул сиз жана коом үчүн канчалык актуалдуу? Сизди бул тема боюнча көбүрөөк эмне кызыктырат? Жашоонун кайсы тармагында бул көбүрөөк кереги тиет?

Б) Тапшырма алуу жана жаңы маалыматты өздөштүрүү баскычы

Тапшырма боюнча кандай суроолор бар? Нускаманы сиз кандай түшүндүңүз? (жазылганды тактоо)? Кандай эрежелерди жетекчиликке аласыз? Сизге кошумча маалымат керекпи? Дагы бир нерсе кошумчалагыңыз келеби? Бул тапшырманы аткаруу үчүн сиздин башка варианттарыңыз барбы? Сиз жеке/топто иштөөгө даярсызбы? Силер өз ара жоопкерчиликти кантип бөлүштүрдүңөр (топто иштөөдө)? Иштегендериңизди тааныштыруу үчүн сизге дагы канча убакыт керек?

²⁴Блэк П., Уильям Д. Оценивание и обучение в классе, оценивание в образовании: принципы, политика и практика, 1989 / AssessmentandClassroomLearning, AssessmentinEducation: Principles, PolicyandPractice.

В) Рефлексия баскычы

Таанып билүү деңгээлинде: Сиз эмнени үйрөндүңүз? Кайсы суроолор сиз үчүн ачык бойдон калды? Алардын арасындагы айырманы көрүп турасызбы? Сабакта үйрөнгөн эреже, принциптер турмушта иштейби? Муну турмушта кантип колдоносуз? Жаңы көз караштарга ээ болдуңузбу? Кандай сабактарды алдыңыз? Муну андан ары кантип колдонсо болот?

Баалуулук-эмоционалдык деңгээлде: Тексттин каармандарына/персонаждарына карата кандай сезимдерде болдуңуз? Каармандардын көз караштарын бөлүшөсүзбү? Аларды аяп атасызбы? Булардын баары сиз үчүн мааниге ээби? Баарынан көбүрөөк сизге эмне жакты? Эмне көбүрөөк татаал болду? Бул иште сиз үчүн эмне мааниге ээ болду? Өзүңүздүн мамиле/жүрүм-турумуңузда кандайдыр бир кыйынчылыктарды күтөсүзбү? Аларды жеңүү үчүн эмне кыласыз?

Практикалык деңгээлде: Алган билимдерди турмушта кантип колдоносуз? Өзүңүздүн жүрүм-турумуңуздан (эгер мурда жасасаңыз) эмнени өзгөртөсүз? Муну жакынкы эки жумада аткараса болобу? Сабактан кийин дароо эмнени жасоо керек деп эсептейсиз? Сиздин оюңуз боюнча, ушуну ишке ашырууда эмне көбүрөөк татаал болот? Сиз кайсы тармактарда көбүрөөк практикалаңыз келет? Муну кантип жакшыраак жасаса болот?

Калыптандыруучу баалоо башка баалоонун түрлөрү сыяктуу эле, чен-өлчөмдөрдү пайдаланууну көздөйт. Чен-өлчөмдөрдү иштеп чыгуу үчүн негиз болуп окуу предметинин ар бир темасы боюнча так жазылган окутуунун натыйжалары эсептелинет. *Предметтик стандарттардын* сунуштарын жетекчиликке алса болот. Чен-өлчөмдөр мугалим тарабынан даярдалып жана/же окуучулардын катышуусу менен иштелип чыгып/макулдашылышы мүмкүн. Чен-өлчөмдөрдү биргелешип иштеп чыгуу окуучуларда баалоого карата позитивдүү мамилени калыптандырууга мүмкүнчүлүк берет жана натыйжага жетишүүгө алардын жоопкерчилигин жогорулатат.

Чен-өлчөмдөрдү биргелешип иштеп чыгуунун болжолдуу процедурасы

1. Тема, глава, бөлүмдү окуп-үйрөнүүнүн алдында сабактын максат жана милдеттерин окуучуларга жарыялагыла.
2. Ар бир окуучудан алардын иштери баалана турган бир-эки чен-өлчөмдү жазууну сурангыла.
3. Доскага окуучулар сунуштаган чен-өлчөмдөрдү жазгыла.
4. Бардык окуучулар сунушталган чен-өлчөмдөрдү түшүнгөнүн байкагыла.

5. Маанилүүлүк даржасына жараша чен-өлчөмдөрдү жайгаштыргыла.

6. Талкуулоо процессинде артыкчылыктуу чен-өлчөмдөрдү тандагыла.

7. Эгер баа (белги) коюла турган болсо, ар бир чен-өлчөмдүн сандык аталышын аныктагыла (упайлар) же чен-өлчөмдөрдүн градациясын белгилеп жазгыла (тапшырманы аткаруу деңгээлдерин бөлүштүрүү). Мындан ары окуучулардын иштерин биргелешип түзгөн чен-өлчөмдөргө гана ылайык баалоо керек.

Мүмкүн баарынан татаалы топтук ишти баалоо болуп эсептелет. Бул учурда окуучулар менен байкоо формасын макулдашса болот, ал баалоо процессин ачык-айкын кылууга жардам берет.

Топтун ишин байкоонун формасы

№ же топтун аты	Милдеттерди бөлүштүрүү жана аткаруу	Жүрүм-турум маданияты	Мазмунду өздөштүрүү	Өз ара жардам берүү жана колдоо	Жалпы упай
III					
II					
I					

Окуучулар менен таблицага киргизген бардык параметрлерди талкуулоо зарыл, анткени алар баалоодо эмнени жетекчиликке ала турганын түшүнүшү зарыл. Топто милдеттерди бөлүштүрүүдө ар бир топтун мүчөлөрүнүн күчтүү жактарын эске алуу зарыл: кимдир бирөө жакшы сүрөт тартат, башкасы идеяларды сунуштайт, кимдир бирөөгө өзүнүн чечимин кабыл алышы үчүн башка бирөөнү угуу маанилүү, кимдир бирөө презентация учурунда топтун идеяларын мыкты жеткирип айта алат, башкасы убакытты жана өз ара аракеттенүү эрежелерин карманууларына көңүл бурат (бардыгы кезеги менен сүйлөшөт, эч ким башканын оюн бузбайт, топтун бардык мүчөлөрүнүн пикирлери эске алынат, тандоо жүргүзүлөт же же «кулпу» ролу берилген топтун мүчөсү аркылуу добуш берүү менен). Бир эле адам дайыма координатор, эл алдында чыгып сүйлөөчү же сүрөтчү боло бербеш керек, ар түрдүү ишмердүүлүктүн тармагында болушунча көбүрөөк тажрыйба алуу үчүн окуучуларга ар кандай ролдордо болууга мүмкүндүк берүү керек. Бул тууралуу окуучулар менен дагы сүйлөшүү керек, кадимки чучукулак тартуу аркылуу ролдорду/милдеттерди бөлүштүрүү ыкмасын сунуштоосо болот.

«Жүрүм-турум маданияты» параметрин талкуулоо менен, төмөнкү билгичтиктерди калыптандыруунун маанисине көңүл буруу керек: активдүү угуу (дене, кыймылы менен,

көңүл бурууну көрсөтүү, тактоочу суроолорду берүү, сөздү бузбоо), башкаларды капа кылбастан өзүнүн оюн сылык билдирүү, тема боюнча сунуштарды берүү, сынды түшүнүүнү жакшыртуу каалоосу катары кабыл алуу, бирок ошол эле учурда адамдарды эмес, маалыматты сындай билүүгө үйрөнүү, регламентти сактоо.

«Мазмунду өздөштүрүү» параметри топтун бардык катышуучулары өздөштүрүлө турган материалды түшүнгөнүн далилдей турган чен-өлчөмдөрдүн тизмесин камтыйт. Мисалы: иш мугалим берген нускамага ылайык аткарылган; текстин/суроонун башкы мазмунун камтыйт; ушул суроо боюнча топтун пикирин билдирет; тиешелүү кооздолушу бар ж.б. Бул параметр боюнча чен-өлчөмдөрдүн тизмеси тапшырманын темасынан жана мүнөзүнөн көз каранды (оозеки кабарлоо, презентация, долбоорду жактоо, постерди, таблицаларды, схемаларды ж.б. сунуштоо).

«Өз ара жардам берүү жана колдоо» параметрин талкуулоодо колдоонун ар кандай түрлөрү жөнүндө сүйлөшсө болот: эмоционалдык (кээде жылмаюу же кол кысуу эле жеткиликтүү болот), интеллектуалдуу (нускамадагы, тексттеги түшүнүксүз жерлерди түшүндүрүү), практикалык (керектүү карандашты табуу, отургучту жылдыруу ж.б.).

Бир караганда, бул жөнөкөй кеңештер мааниси аз жана бардыгы үчүн айтпаса деле түшүнүктүү болуп көрүнүшү мүмкүн. Бирок, дал ошолор көп түрдүүлүк, социалдык инклюзия жана басмырлоого жол бербөө баалуулугун кабыл алууга түрткү болгон жүрүм-турум моделин калыптандырат.

Сунушталган формаларды мугалим дагы, окуучулар дагы өз ара жана өзүн өзү баалоо үчүн колдонсо пайдалуу.

Бул багытта окуучулардын өзүн өзү баалоо картасын пайдаланган мугалимдердин тажрыйбасы кызыктуу болуп эсептелинет. Ушул картанын негизинде окуучу өзөктүү жана гендердик теңдик жана басмырлоого жол бербөө тармагында негизги компетенттүүлүктөрдү камтуу менен калыптандырууда өзүнүн жетишкендиктерин баалай алат.

Окуучунун өзүн өзү баалоо картасы²⁵

Аты _____	Мөөнөтү _____	Класс _____
Ишмердүүлүктүн түрү _____		
Топто иштөө менен канчалык көп жолу төмөнкү аракеттерди жасадың? (Сенин ишке катышуу жана кызматташуу деңгээлиңди өтө так чагылдырган сөздү белгиле).		

²⁵Кохаева Е.Н. Формативное (формирующее) оценивание: методическое пособие / Е.Н. Кохаева. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2014

1.Мен маалымат алуу же тактоо үчүн суроолорду бердим эч качан • кээде • көп учурда же тактоо үчүн

2.Мен өз пикирими айттым • эч качан • кээде • көп учурда

3.Менин тобумдагы башка окуучулардын пикирлерин уктум • эч качан • кээде • көп учурда

4.Менин тобумдагы башкалардын пикирлерине комментарий бердим • эч качан • кээде • көп учурда

5.Мен муну кылдат (сылык) айттым • эч качан • кээде • көп учурда

6.Менин тобумдагы башка мүчөлөрдү талкууга катышууга тарттым • эч качан • кээде • көп учурда

7.Мен муну кылдат (сылык) жасадым • эч качан • кээде • көп учурда

8.Менин тобумдун мүчөлөрүнө тапшырманы аткарууга жардам бердим • эч качан • кээде • көп учурда

9. Мен мага тапшырылган ролду аткардым • эч качан • кээде • көп учурда

10.Топто иштөөдө мага төмөнкүлөр баарынан жакты: _____

11.Бул топто иштөөнүн эң татаалы төмөнкүлөр болду: _____

12.Кийинки топтук иштөөгө менин максатым: _____

Өзүн өзү баалоо – бул өзүнүн ишин өзү баалоо гана эмес, көйгөйлөрдү жана аларды чечүү жолдорун өз алдынча аныктоо. Окуучулар үчүн баалуу рефлексивдүү күндөлүк жүргүзүү болуп саналат, ал ийгиликтүү социализацияга жана инклюзия, теңдик, толеранттуулук баалуулугун калыптандырууга түрткү болгон маанилүү сапаттарды өнүктүрүүнүн өздүк траекториясын аныктаганга жардам берет.

Рефлексивдүү күндөлүк

Мен кандай сапаттарды/ мүнөздү өзүмдө өнүктүргүм келет?		
Мен эмнени аткара алам?		Мага эмне жетишпейт?
Чечимдер жана жазуулар		Аткарылышы жөнүндө

	белгилөө
Кандай өзгөрүүлөр болуп жатат?	

Мына ушунтип, калыптандыруучу баалоо билим берүү процессинин курамдык бөлүгү болуу менен, окуучулардын таанып билүү жана башкалар менен тынчтыкта жашоо үчүн компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүгө түрткү болот.

Азчылык – мамлекеттеги (же белгилүү бир аймакта) башка элдерге караганда саны жагынан аз, же белгилүү бир керектөөлөрдү, анын ичинде биологиялык, социалдык, маданий жана диний муктаждыктарды канааттандырууда тоскоолдуктарга учураган социалдык топ. Азчылык расмий макамы бар топтордогу адамдардын санынын аздыгы менен эле аныкталбайт. Мисалы, мурунку Түштүк Африка Республикасындагы апартеид системасындагы кара териси менен тургундардын саны көпчүлүк, бирок бийлик ак азчылыкта

Аялдарга карата басмырлоо – эркектер менен аялдардын укуктарынын, адам укуктарынын, саясий, экономикалык, социалдык, маданий, жарандык, же башка тармактар боюнча тең укуктуулуктан алып караганда үй-бүлөлүк абалына карабастан аялдар тарабынан ишке ашырылгандардын маанисин азайтууга, жокко чыгарууга багытталган жыныстык белгисине карап айырмалоо, кемитүү же чектөө.

Аялдарга карата зордук-зомбулук – жыныстык белгисине карап физикалык, жыныстык, же психологиялык жапа келтирүү, же аялдарды кыйнаган зордук-зомбулуктун бардык актылары. Эркиндигинен коомдук, же жеке жашоосунан мажбурлап, же өз эрки менен ажыратуу.

Аялуу социалдык топтор – стигматизацияны башынан өткөрүп жаткан калктын бир тобу же коомчулуктун бир бөлүгү, башка топторго салыштырмалуу анын дискриминацияга, зомбулукка, табият жана техногендик катастрофалардын кесепеттерине кабылуу тобокелчилиги жогору. Салттуу түрдө аялуу топторго балдар, аялдар, кары адамдар, азчылыктын өкүлдөрү, майып адамдар, кирешеси төмөн адамдар ж.б. кирет. Аялуу топторду аныктоо кырдаалга жараша болот.

Басмырлоо (дискриминация) – раса, теринин түсү жыныс, тил, диний, саясий ишенимдерине, улуттук же социалдык тегине, мүлктүк абалына, туулгандыгына, же башка шарттарга карап айырмалоо, чектөө, же артыкчылык берүүгө негизденүүнүн бардык түрлөрү. Бардык укуктарды жана эркиндиктерди бардык жактардын колдонуусуна же иш жүзүнө ашыруусуна багытталган.

Бирдей мамиле теңдиктин аспекти катары иденттүү кайрылууга эквивалент боло албайт. Адамдар менен толук жана натыйжалуу теңчиликке жетүү үчүн алардын ар кандай

²⁶ Методология проведения антидискриминационной и гендерной экспертизы учебно-методических комплексов. – Бишкек, 2019

шарттарына жараша ар кандай мамиле жасоо, алардын бирдей баалуулугун ырастоо, коомдун турмушуна катышуусундагы теңдигин бекемдөө. Тең укуктуулук натыйжалуу болуш үчүн позитивдүү аракеттерди талап кылат. Мисалы, адамдардын кээ бир категориялары үчүн жеңилдиктердин киргизилиши.

Гендер – тубаса эмес, ар түрдүү жыныстагылардын социалдык жүрүм-туруму; эркектер менен аялдардын ортосундагы мамиленин социалдык аспектиси, ал турмуштун бардык тармагында саясат, экономика, укук, идеология жана маданият, билим берүү жана илимде кездешет.

Гендердик мүнөздөмө – бул эркек жана аялдардын жүрүм-турумундагы күтүүлөрү менен байланышкан мүнөздөмөлөр. Бул мүнөздөмөлөр түкүм куубайт, же биологиялык жактан шартталбайт. Ал тарыхый жактан калыптанат жана күнүмдүк саясий, экономикалык кырдаалга көз каранды болуп, коомдо кабыл алынган социалдык ролдор, эмгектин бөлүштүрүлүшү жана салттуу көз караштардын натыйжасы болуп эсептелет.

Гендердик стереотиптер – эркек жана аялдардын ортосундагы айырмачылыктар тууралуу белгилүү бир коомдогу, белгилүү бир учурдагы калыптанган түшүнүк.

Гендердик теңдик аялдар менен эркектер улуттук, саясий, экономикалык, социалдык жана маданий өнүгүүгө бирдей салым кошууга өздөрүнүн укуктарын жана күч-кубатын ишке ашырууга жана анын натыйжаларын колдонууга бирдей шартка ээ. Азыркы учурда «теңдик» түшүнүгү бирдей натыйжаларга жетүү үчүн аялдарга жана эркектерге карата ар түрдүү мамилени билдирет.

Жаңылыш көз караш (социалдык) – бул жеке бир адам, же топ тууралуу алдын ала негиздүү себептерсиз, маалыматсыз, тажрыйбасыз калыптанган, көп учурда жаңылыш, же ийкемсиз жалпылоолорго негизденген пикир.

Жыныс – адамдын биологиялык мүнөздөмөсү.

Инклюзивдүү мамиле бардыгы үчүн жагымдуу, жеткиликтүү боло турган социалдык жана физикалык чөйрөнүн трансформацияланышын билдирет.

Көп түрдүүлүк – гендердик, этномаданий, курак, социалдык-экономикалык, диний жана башка параметрлери менен айырмаланган коомдогу ар түрдүү топтордун болушу.

Кыйыр басмырлоо ченем, чен-өлчөм, жалпы кабыл алынган мамиле же практика бир же андан көбүрөөк негиздер менен ассоцияланган башка адамдарга салыштырмалуу макамга же мүнөздөмөгө ээ адамдарды өзгөчө жагымсыз абалга кептелтип коюшу мүмкүн, эгер бул шарттар, чен-өлчөмдөр, же практика мыйзамдуу максаттар менен

объективдүү акталбаса жана эгер ушул максатка жетишүү үчүн ылайыктуу, зарыл болуп эсептелбегенде гана орун алат.

Майыптыгына карата басмырлоо – Майыптыгына карап чектөө, айырмалоонун бардык түрү, башка адамдар менен тең катар адам укуктары жана саясий, экономикалык, социалдык, маданий, жарандык, же башка тармактагы негизги эркиндиктерин колдонуу, ишке ашыруусун тануу, четке кагуу .

Майыптуулук – адамдын түрүктүү физикалык, психикалык, же акылынан бузулуусу бар экендигин божомолдогон мыйзамдуу түрдө мамлекеттик орган тарабынан берилген социалдык-юридикалык макам .

Позитивдүү аракет – мурда калыптанып калган жагымсыз абалды жок кылуу жана теңдикке карай айрым топтордун алдыга жылуусу үчүн бир катар мыйзамдык, административдик жана практикалык чаралар, теңдикке болгон укуктун курамдык бөлүгү.

Сексизм²⁷ – (англ. sexism, лат. sexus — жыныс, синоним — гендердик басмырлоо) — адамды жынысы же гендердик иденттүүлүгү боюнча басмырлоо, алдын ала эле жаман көрүп мамиле кылуу. Коомдо сексизм стереотиптер тутуму, расмий түрдө бекитилген жоболор же идеологиялар түрдө кездешүүсү мүмкүн. Бир жыныстагы адамдар башка жыныстагы адамдарга салыштырмалуу артыкчылыкка ээ деп ишенүү сексизмдин негизин түзөт. Сексизмдин негизги каршылашы – феминизм болуп саналат.

Социалдык адилеттик – теңдик түшүнүгү адамдын өзүнө көз карандысыз туулган жери, жынысы, расасы, этникалык, диний жана башка факторлоруна байланыштуу турмуштук кырдаалдардын жана шарттардын көп түрдүүлүгүн камтыйт, мамлекеттин жана социалдык институттардын жардамы менен коомдук ресурстарды кайрадан бөлүштүрүүнү талап кыла алат.

Стереотип (социалдык) (от греч. stereos – бекем, бышык typos – форма, үлгү) – адамдардын тобуна карата айтылган түшүнүктөрдүн жалпыланган, жөнөкөйлөтүлгөн жана ригиддүү системасы, тиги же бул топтун бардык мүчөлөрүнүн реалдуу сапаттарынан алыс мүнөздөмөлөрдүн жыйындысын бир адам алып жүрүүчү катары каралат.

Структуралык теңсиздик – объективдүү мүнөздөгү (тарыхый калыптанып калган шарттар, салттуу турмуш образы, географиялык обочолонуу ж.б.) себептер менен шартталган социалдык топтордун ортосундагы теңсиздик. Мисалы, билим берүү, саламаттыгын

²⁷ Шевченко, З. В. (Уклад.). (2016). Словник гендерних термінів. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. Відновлено з <http://a-z-gender.net/seksizm.html>

сактоо жана бийлик тармактарында аз кирешеси бар адамдар азыраак мүмкүнчүлүктөргө ээ категориядагы стигманы алып жүргөнү үчүн стигма катары аныкталышы мүмкүн²⁸.

Стигма (грек тилинен stigma – эн тамга) – байыркы мезгилде: кулдардын же кылмышкерлердин денесиндеги белги же эн тамга, маскара же жаманатты кылуучу белги. Социологияда: айрым адамдар же топтор эн тамга коюуга тете жаманаттыга дуушар болуп, коомдо элден чыгып калган адамга айланышы мүмкүн. Ченем менен четтөөнүн ортосундагы чекти аныктоо жана колдоого алуу (девиация) бардык коомдордун маанилүү функциясы болуп саналат. Стигманын жардамы менен айрым индивиддер социалдык ченемдерди бузгандыгы үчүн эмес, адамдар аларды өз чөйрөсүнөн чыгарып салууга мажбурлаган айрым мүнөздөмөлөргө ээ экендигинен (мисалы, ЖИКС вирусунан чалдыкканы, цыгандар сыяктуу этностук топко таандыгы ж.б.) улам девианттык катары белгиленип калат. Азчылыктардын айрым топтору да стигмаланган социалдык категорияга таандык болгонунан улам гана стигмага дуушар болушу ыктымал²⁹.

Тике басмырлоо төмөнкү учурларда орун алат:

- бир же андан көп тыюу салынган негиздерге тиешелүү себептер боюнча кырдаалда бир адам же адамдардын тобу менен башка адам же башка топтун адамдарына карата салыштырмалуу начарыраак мамиле кылуу;

же бир же андан көп тыюу салынган негиздемелерге тиешелүү себептер боюнча адамга же адамдардын тобуна зыян келтирүү

Теңдикке укук – бул бардык адамдардын наркынын тең укуктуулугу, сый-урмат жана кылдат мамилеге укугу, башкалар менен тең катар жарандык ишмердүүлүккө же маданий турмушка катышуу укугу. Мыйзам алдында бардык адамдар тең, бардыгы мыйзам тарабынан корголууга, жардам алууга тең укуктуу.

²⁸ Источники: «Народы и культуры. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия» и «Российская социологическая энциклопедия» <https://voluntary.ru/termin/stigma.html>

²⁹ Булактар: «Народы и культуры. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия» и «Российская социологическая энциклопедия» <https://voluntary.ru/termin/stigma.html>

1-тиркеме. Гендердик теңдик жана социалдык камтууну алдыга жылдыруу үчүн 21 негизги компетенттүүлүк

I. Көп түрдүүлүктү калыптандыруудагы социалдык факторлордун негизги ролу:

1.1.Жыныстык айырмачылыктагы биологиялык жана социалдык факторлор ортосундагы айырмасын түшүнүү жана түшүндүрүү.

1.2.Этномаданий көп түрдүүлүктөгү социалдык факторлордун башкы жана негизги ролун түшүнүү жана түшүндүрүү.

1.3.Гендердик роль эмне экендигин билүү жана гендердик ролдордун калыптанышындагы социалдык жана экономикалык факторлордун маанисин бөлүп көрсөтүү.

1.4.Майыптуулуктун медициналык жана социалдык моделин айырмалоо, жеке жана коомдук өнүгүү үчүн чөйрөнүн маанисин түшүнүү жана түшүндүрүү.

II. Көп түрдүүлүктүн калыптанышындагы тарыхтын ролу:

2.1. Тарыхый мүнөз жана гендердик ролдордун өзгөрүлмөлүүлүгүн түшүнүү жана түшүндүрүү.

2.2. Азыркы мамлекеттердин, улуттардын жана этномаданий топтордун тарыхый мүнөзүн түшүнүү жана түшүндүрүү.

2.3. Этникалык жана улуттук азчылык түшүнүгү жөнүндө түшүнүккө ээ болуу.

III.Теңсиздиктин орун алышынын тарыхый жана социалдык мүнөзү:

3.1.Экономикалык, саясий жана социалдык тармактардагы эркектер менен аялдардын ортосундагы түзүлүштүк теңсиздиктин калыптанышындагы гендердик ролдордун катышын талдай билүү.

3.2.Глобалдык, аймактык жана локалдык деңгээлде түзүлүштүк теңсиздиктин калыптанышындагы тарыхый шарттын ролун талдай билүү.

3.3.Айрым топтордун стигматизациясын камтуу менен, аялуу топтордун калыптанышындагы социалдык факторлордун табиятын түшүнүү.

3.4.Басмырлоо үчүн аялуу социалдык топторду бөлүп көрсөтүү, талдай билүү;

3.5.Майып адамдар үчүн бакубаттуулукка теңсиз жетишүүдөгү теңсиз социалдык чөйрөнү бөлүп көрсөтүү жана талдай билүү.

IV.Теңсиздик жана басмырлоонун келип чыгышындагы стереотиптер жана жаңылыш көз караштар :

4.1.Гендердик стереотиптер жана сексизм (кастык жана ак ниеттүү) деген эмне экендигин билүү жана түшүнүү.

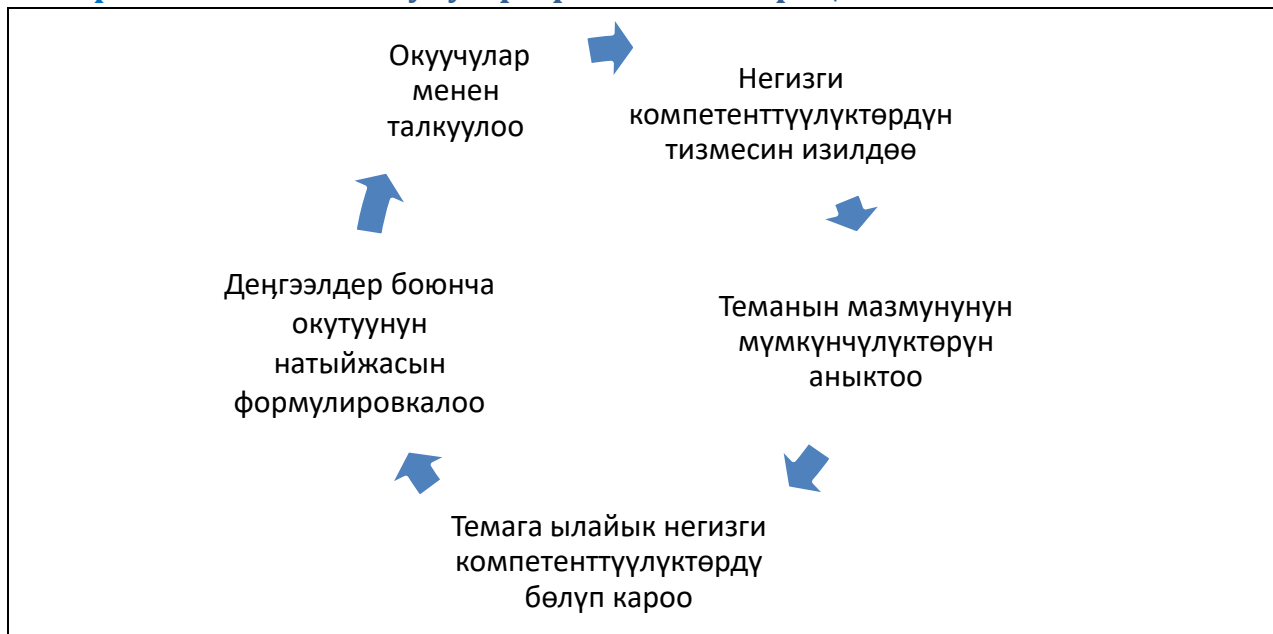
- 4.2. Сексисттик маанайда сүйлөө жана жүрүм-турум формаларын бөлүп көрсөтүү жана талдай билүү.
- 4.3. Этникалык, расалык, диний жана гендердик стереотиптер деген эмне экендигин билүү жана түшүнүү.
- 4.4. Ар кандай этномаданий, социалдык, диний жана башка топтордун өкүлдөрүнүн дарегине айтылган стереотиптүү сөздөрдү бөлүп көрсөтүү жана талдай билүү.
- 4.5. Адамдын жеке/өздүк мүнөздөмөсүнүн топторго салыштырмалуу артыкчылыгын таануу, адамдарга жана социалдык кубулуштарга өзүнүн жеке мамилесин сынчыл талдай алуу жана баалай билүү.

V. Теңдик жана басмырлоого жол бербөө баалуулуктары:

- 5.1. Басмырлоо жана анын формаларын, тике жана кыйыр басмырлоо түшүнүктөрүн, ошондой эле куугунтуктоо жөнүндө түшүнүгүн билүү.
- 5.2. Сүйлөп жаткан учурда (күнүмдүк турмушта жана ММКлардагы кастык тилин камтуу менен бирге), ошондой эле жүрүм-турум жана мамилелер формасында басмырлоону бөлүп көрсөтө билүү.
- 5.3. Гендердик теңдик жана басмырлоого жол бербөө баалуулуктарын таануу.
- 5.4. Турмуштун бардык тармактарында адам укуктары, көп түрдүүлүк, социалдык инклюзия, гендердик теңдик, диний толеранттуулук жана басмырлоого жол бербөө ченемдерин жана баалуулуктарын сүрөөнгө алуучу жүрүм-турумду иш жүзүндө көрсөтүү.

Сунушталган бардык компетенттүүлүктөр тепчип өтүүчү мүнөзгө ээ жана тиги же бул абалда бардык мектеп предметтерин үйрөнүүдө, ошондой эле класстан тышкаркы иштерде, окуудан тышкаркы ишмердүүлүктө калыптанууга тийиш.

2-тиркеме. Максат коюунун үстүнөн иштөө процесси

Таанып-билүүчүлүк деңгээл:

түшүндүрөт, санайт, талдайт, атайт, жалпылайт...

Баалуулук деңгээл:

бөлүштүрөт/бөлүштүрбөйт, тааныйт/тааныбайт, бирге башынан өткөрөт, аят, сыйлайт, кабыл алат/кабыл албайт, башынан кечирет...

Практикалык деңгээл:

пайдаланат, колдонот, көрсөтөт ...

Адабияттар

- Конституция Кыргызской Республики. // URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202913?cl=ru-ru>
- Закон Кыргызской Республики «Об образовании» от 30.04.2003г. // URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1216?cl=ru-ru>
- Сайт Управления Верховного комиссара ООН по правам человека. // URL: <https://www.ohchr.org/ru/Issues/Women/WRGS/Pages/GenderStereotypes.aspx>
- Всеобщая декларация прав человека, 1948г. // URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
- Конвенция о правах ребенка, 1989 г. // URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml
- Конвенция о правах инвалидов, 2006 г. // URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml
- Закон Кыргызской Республики «О государственных гарантиях равных прав и равных возможностей для мужчин и женщин», 2008 г. // URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202398?cl=ru-ru>
- Государственный образовательный стандарт среднего общего образования Кыргызской Республики от 21 июля 2014 года // URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/96691>
- Методология проведения антидискриминационной и гендерной экспертизы учебно-методических комплексов (АДиГЭ). Разработана в рамках проекта «Сообщества за устойчивый мир», финансируемого Фондом ООН по Миростроительству.
- Приложение к АДиГЭ: экспертные заключения по результатам проведения антидискриминационной и гендерной экспертизы учебников истории и «Человек и общества, изданных в Кыргызстане». Оценочное исследование потребностей РИПКиППР по обучающим методикам для усиления гражданских компетентностей в средних школах. – Б, 2019
- Программа по истории для 5-9 классов общеобразовательных средних школ. // URL: <https://edu.gov.kg/media/files/33b50d6a-20ab-41dd-862d-c559a01e5632.pdf>
- Человек и общество: программа для общеобразовательной организации 5-9 классы. // URL: <https://edu.gov.kg/media/files/b5a7a19a-03f9-419d-87e7-78c510635fc0.pdf>
- Багдасарова Н., Ниязова А., Матохина Т., Турдумбетова Р. Гендерное равенство и недискриминация в школьном образовании: учебный модуль для специалистов в области образования.– Бишкек, 2019
- Мудрость мировых религий. Эксмо, Москва, 2012 г.
- Мультимедийный комплекс «Билим булагы»: раздел «История» // URL: <https://clck.ru/HwTxm>
- Концепция оценки качества дошкольного и общего школьного образования (Проект).- Бишкек, 2019
- Концепция «Оценивание для обучения», разработанная Группой Реформы Оценивания (AssessmentReformGroup), 1999г.
- Блэк П., Уильям Д. Оценивание и обучение в классе, оценивание в образовании: принципы, политика и практика, 1989г. / AssessmentandClassroomLearning, AssessmentinEducation: Principles, PolicyandPractice.
- Кохаева Е.Н. Формативное (формирующее) оценивание: методическое пособие / Е.Н. Кохаева. – Астана: АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» Центр педагогического мастерства, 2014г.